

NAGY SÁNDOR

BUDAPESTI VÁLÁSOK — KOLOZSVÁRON (1869–1895)

A budapesti és a fővárosi migráns válóperes felek joghasználatának, csoportjellemzőinek vizsgálata

A XIX. század második felében, a válások fővárosi elterjedésével párhuzamosan, a perlekedő budapesti házastársak körében egyre népszerűbbé vált egy különös jogi megoldás, amelyet annak idején általánosan „erdélyi” vagy „kolozsvári házasságként” emlegettek.¹ A migrációs válások eme sajátos magyarországi típusának lényege abban összegezhető, hogy a felek a Királyhágón túl működő protestáns egyházi bíróságoknál — a királyi törvényszékekhez képest — fájdalommentesebb procedura nyomán érhatték el házassági kötelékük felbontását, ami egyúttal lehetővé tette a sok esetben kívánt gyors újraházasodást is (lényegében innen a „házasság” megnevezés). Jelen tanulmány keretében azonban nem annyira az „erdélyi házasságokra” koncentrálunk, hanem mindenekelőtt azt vizsgáljuk² hogy mi-ben-mennyiben különbözött azon fővárosi házások csoportja és jogi viselkedése, akik konfliktusuk legális lezárását helyben, illetőleg akik Kolozsváron óhajtották kieszközölni. Úgy véljük, hogy ez utóbbi, meglehetősen szűk, s a jogot rendhagyó módon használó — mondhatni: „deviáns” — kör vizsgálatával végső soron olyan belátásokhoz juthatunk, amelyek a „normális” viselkedésre is fényt vetnek.

Az összehasonlítható két csoport kollektív profilja alapvetően a Budapesti Királyi Törvényszék, valamint a Kolozsváron székelő unitárius Kolos-Doboka-köri Alpapi Törvényszék által tárgyalt, fennmaradt válóperek alapján rajzolható meg.³ A vizsgált időszakban a Budapesti Királyi Törvényszék illetékessége gyakorlati-

-
- 1 A jelenségről más összefüggésben: *Nagy Sándor*: Adalék az unitárius egyházi bíraskodás történetéhez 1869–1895. A Nagy György contra Beniczky Emilia házassági bontóper tanulságai. In: *Jogtörténeti Szemle* 2. (2005) 4. 10–15. p. (A továbbiakban: *Nagy*, 2005.) *Nagy Sándor*: Osztrák válások Erdélyben 1868–1895. Otto Wagner „erdélyi házassága”. In: *Fons* 14. (2007) 359–428. p. (A továbbiakban: *Nagy*, 2007.)
 - 2 A vizsgálat során a Budapesten válópert folytatók csoportja tekintetében, külön hivatkozás nélkül, a XIX. századi budapesti válások tárgykörében készülő doktori disszertáció kéziratára, illetve annak megállapításaira támaszkodunk: *Nagy Sándor*: A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a 19. században.

lag — a főváros lakosságának töredékét alkotó, az ortodox, és unitárius felekezetekhez tartozó férfiak és feleségek kivételével — valamennyi olyan házassági bontóperre kiterjedt, amelynek szereplői utójára Budapesten éltek együtt. A budapesti unitárius hívek házassági ügyei viszont a házassági törvény 1895. október 1-i bevezetéséig, a felekezet kései Királyhágón inneni recepciója miatt, a Kolos-Dobokai körüli Alpapi Törvényszék elé kerültek.⁴ A migrációs válások köre ehhez képest még szélesebb lehetett, mivel budapesti reformátusok és evangélikusok is válhattak el Erdélyben, ha előzőleg formálisan ottani illetőséget szereztek, de ezt a lehetőséget a komplikáltabb eljárás miatt sohasem használták ki annyian, mint ahányan az unitárius egyházi bíróság mellett döntöttek.⁵

A továbbiakban először a „kolozvári házasságok” jelentőségét, pontosabban a migrációs válások számának, és fővárosi súlyának időbeli változását fogjuk mérlegelni. Ezt követően, a korabeli házassági jog felekezeti meghatározottsága miatt, kiemelten foglalkozunk a jelenség felekezeti dimenziójával: miután az erdélyi kalandra vállalkozó budapestiek természetesen nem született unitáriusok voltak,

3 Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL). VII. 2. c. Budapesti Kir. Törvényszék peres iratai, V. irattári osztály az 1872–1910 közötti években.

Az Alpapi Törvényszék iratanyaga a fellebbviteli fórumon őrződött meg: Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban: EUEGyLt). Főpapi Törvényszék iratai (a továbbiakban: FT). Az anyag hiányait részben a Főpapi Törvényszék 1869–1895 közötti ülésjegyzőkönyvei segítségével sikerült pótolni. (A továbbiakban a jegyzőkönyvi sorozatra külön hivatkozunk: EUEGyLt FT Jkv.)

4 1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról. Corpus Juris Hungarici CD. (Szerk. Pomogyi László. — A továbbiakban: CJH CD) KJK–Kerszöv. Budapest, 2000.

5 A jogi szabályozásról: *Sztehlo Kornél*: A házassági elválás joga Magyarországon és az ország erdélyi részeiben. Második lényegesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1890. (A továbbiakban: *Sztehlo*, 1890.) — Magunk a kolozvári református törvényszék iratanyagának felkutatására is kísérletet tettünk, ami azonban eredménytelen maradt: a Főtörvényszék ülésjegyzőkönyvei fennmaradtak ugyan, de a rögzített adatok alapján lehetetlen elhatárolni az erdélyi és a migráns válóperes feleket. Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára. Házassági Főtörvényszék ülésjegyzőkönyvei 1866–1895. — Az újrահázasodó elváltakra vonatkozóan a budapesti protestáns házassági anyakönyvekben található bejegyzések nagyszámúak, amikor azok az előző házasságot felbontó bíróságra is utalnak, kellően alátámaszthatja állításunkat: eszerint míg erdélyi evangélikus törvényszéket 4, reformátust 43 esetben, addig unitárius törvényszéket 464 alkalommal jelöltek meg eljáró bíróságként. (Igaz utóbbiak nagyobb része volt nem-budapesti vonatkozású.) Valamennyi korabeli budapesti egyházközségre kiterjedően 1896-ig megvizsgáltuk az evangélikus és református házassági anyakönyvek a Magyar Országos Levéltárban található mikrofilmjeinek Budapest Főváros Levéltárában őrzött másolatait. Az unitárius házassági anyakönyveket (1871)1881–1895 között a Budapesti Unitárius Egyházközség Lelkészi Hivatala őrzi (a továbbiakban: BUE ház.akv.).

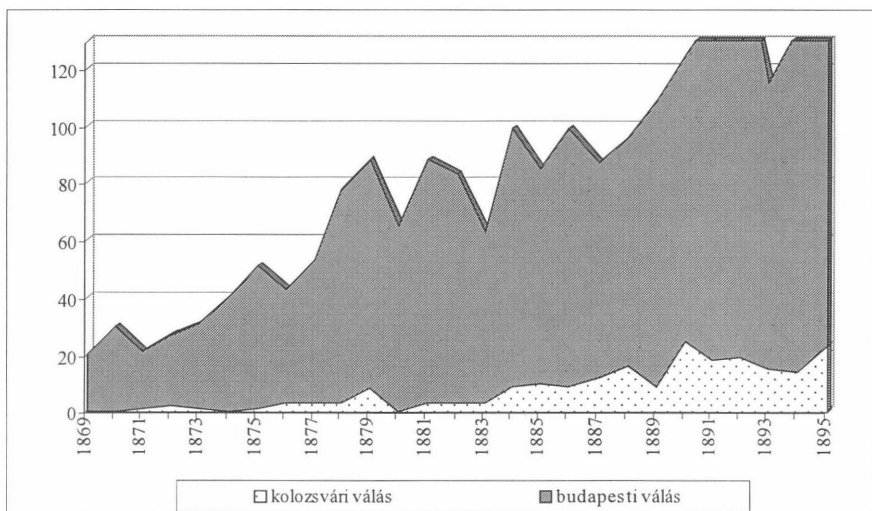
mindenekelőtt a betérések, illetőleg a vallásváltások jellemző irányai lesznek érdekesek. Megvizsgáljuk továbbá, milyen különbségek ragadhatók meg a Budapesti Királyi Törvényszékhez és a Kolos-Doboka-köri Alpapi Törvényszékhez forduló pereskedők társadalmi rétegződése, demográfiai jellemzői (származási hely, házassági életkor, családi állapot), nemi specifikumai, fővárosi lakhelye, valamint az érintett házassági kötelékek egyes mutatói (együttélés időtartama, gyerekszám) között. Végezetül a kollektív jogi viselkedést hasonlítjuk össze és próbáljuk magyarázni, a perindítás és pereskedés típusain, a procedúra időtartamán, költségein, az eredményességen, valamint a házasság felbontását követő — a jelenség korabeli elnevezéséből ítélve — ugyancsak jellemző újránházasságokon keresztül.

I. A budapesti és a migrációs válások dinamikája

A budapesti válások számának pontos alakulásáról a házassági törvény előtti időszakból nincs megbízható statisztika. A Fővárosi Statisztikai Hivatal 1896-ban ugyan publikált egy 1876–1894 közötti adatsort, a válóperes iratanyag alapján azonban biztosra vehető, hogy a közölt számok nem helytállóak, illetőleg minden esetben alacsonyabbak a Budapesti Királyi Törvényszék által a megfelelő évben kimondott válásokénál.⁶ A fennmaradt házassági bontóperek alapján már pontosabban, ám a meglévő hiányok miatt csak bizonytalanul vázolhatjuk fel a fővárosi válási népmozgalom 1896 előtti, mintegy negyedszázados fejlődését. Ehhez képest sokkal jobban felmérhetők az unitárius bíróság által kimondott budapesti vonatkozású válások. Némi zavart itt csak az illetékesség eltérő kritériumai okozhatnak, amennyiben — hiszen az Alpapi Törvényszék a pontos lak- vagy illetőségi helyre való tekintet nélkül, valamennyi magyarországi unitárius hívó ügyében eljárhatott — nem az utolsó fővárosi együttlakás, hanem csak az aktuális lakhely-adatok segítségével szűrhetők ki a „budapesti válóperek”. Ilyen módon azonban lényegében tökéletes számítást végezhetünk, hiszen ha nem is maradt meg mind-egyik pertest, a Főpapi Törvényszék ülésjegyzőkönyveiben az összes processzus, a felek alapvető adataival együtt, nyomot hagyott. A Budapesten kimondott és a

⁶ A hivatkozott statisztika: Thirring Gusztáv (szerk.): Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve. I. évfolyam. 1894. Budapest, 1896. 70. p. A problémáról bővebben: Nagy Sándor: Válások mérlegen. A házasság felbontása Budapesten a XIX. Század második felében. In: Horváth J. András (szerk.): Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. Salgótarján, 2008. 115–134. p.

Kolozsváron intézett budapesti válások akkurátus összevetése, a fenti megszorításokkal, az 1. diagram révén végezhető el.

1. diagram. A budapesti és a fővárosi vonatkozású kolozsvári válások számának alakulása (1869–1895)⁷

1871–1895 között Kolozsváron összesen 210 fővárosi vonatkozású válópert tárgyaltak, amelyben 203 pár házassági kötelékét bontották fel. Ez az összes budapesti bontás — beleértve tehát a migrációs válásokat is — mintegy 9–10%-át tette ki. A válások száma azonban időben meglehetősen ingadozott. Amint az 1. diagramon látható, a migrációs bontások az 1880-as évek derekáig nem játszottak igazán komoly szerepet a budapesti válási népmozgalom tekintetében. 1871–1884 között az unitárius alpapi széken mindössze 36 bontás történt, ami évi 2–3 esetet jelent. 1885–1890 között azonban nagyjából folyamatos növekedés, majd 1891–1895 között egyfajta „beállás” tapasztalható. A migrációs válások aránya először 1885-ben haladhatta meg ténylegesen a 10%-ot, s az elkövetkező évtizedben csaknem mindig (az 1886. és az 1889. év kivételével) legalább minden tizedik fővárosi válást Kolozsváron mondtak ki (a csúcstól egyébként az 1890. év jelentette kb. 20%-kal, s

⁷ A diagram összesen 203 unitárius válást tükröz, míg a budapesti bontások becslést — a fennmaradt peres iratanyag hiányainak korrekciója utáni — esetszáma 1970.

1895-ben is a fővárosi válóperes felek mintegy 17%-a fordulhatott az unitárius bírósághoz). A másik fontos tanulság, hogy az 1870-es évek után, a migrációs válások súlyának jelzett megváltozása mellett is, a változások tendenciája megegyezett: az 1880-as évek első felében a válások száma stagnált, illetve erőteljesen ingadozott; az 1880-as évek végétől pedig erőteljes, igaz visszaesésekkel tarkított, növekedés vette kezdetét. Vagyis nem egyszerűen az erdélyi kalandok tettek szert mind nagyobb népszerűsége, hanem a válási migráció változó volumene többé-kevésbé a fővárosi válások számával párhuzamosan alakult. Mi állhat emögött?

A „kolozsvári házasság” iránti kezdeti, legalábbis az 1870-es éveket illető érdektelenség mindenekelőtt, a jogi megoldás ismeretlensége mellett, a taszító tényezők hiányával magyarázható. A potenciális ügyfelek ekkoriban egyszerűen a normál ügymenetet, vagyis a válóper Budapesti Királyi Törvényszéken való megindítását választották. A korabeli jogi kommentárok egyértelművé teszik, hogy az állami bíróságok az 1870-es években megengedő joggyakorlat jegyében ítéleztek házassági bontóperekben. Érdeemes idézni ennek kapcsán az egyik megfigyelőtől egy hosszabb részletet, amely kifejezetten utal a joggyakorlat és a migrációs válások (hiányának) összefüggésére.⁸

„A válóperekben évek hosszú során át a felső bíróságok a legszabadelvűbb álláspontot foglalták el, mondhatni, nem fordult elő eset, hogy a végelválást és új házasságra léphetést ki nem mondták volna. Felperes megindította keresetét, egyszerűen állította, hogy házastársát gyűlöli, még elő sem sorolta, hogy gyűlölete honnan keletkezik, annál kevésbé bizonyította, s a bíróságok soha nem követelték, hogy a gyűlölet indoka csak valószínűvé is tétessék, annál kevésbé kívánták, hogy a gyűlölet indokai bizonyíttassanak. A békéltetés során gyakran megtörtént, hogy az ellenfél nem volt hajlandó válni, s vagy ellenfele bosszantásából, vagy azért, mert valóban válni nem akar, a békéltetés alkalmával úgy a lelkész, mint a törvényszék előtt ünnepélyesen kijelentette, hogy házastársát szereti, s válni nem akar. Nem egy esetet lehet igazolni, midőn a válni nem akaró fél kétségbeesetten küzdött a házasság további fenntartása mellett, úgy saját, mint gyermekei érdekében. Hasztalan volt minden, a bíróságok egybehangzólag kimondták, hogy a helvét hit-

⁸ *Hlatky Endre*: A válóperek és a felsőbíróságok. In: *Jogtudományi Közlöny* 1883. máj. 25-i (21.) szám 161–162. p.

vallású feleknél a házasság felbontandó, helyesebben a végelválás kimondandó akkor is, ha a gyűlölség nem kölesönös, hanem egyoldalú.

Ezen elvek aztán oly kiterjedésben alkalmaztattak, hogy elegendő volt ez szó kimondása: „gyűlölöm” s a végelválás és új házasságra léphetés kimondása egész bizonyos volt. Tudta ezt mindenki, tudta a szegényebb néposztály is, s a válóperek száma óriásira emelkedett, elannyira, hogy péld. a n.-váradai kir. törvényszék előtt minden szombaton 8–10 békéltetés történt. Nem kellett Erdélybe menni, nálunk is megtörtént, hogy egy válóper két hónap alatt teljes befejezést nyert.”

A kommentátor múlt időben beszél, mert már az 1882 őszén történt procedurális szigorítások felől tekint vissza, amikor a felsőbbíróságok (Budapesti Királyi Ítéltábla, Magyar Királyi Kúria) egymás után vetettek vissza elsőfokon — a korábban kialakult liberális joggyakorlat jegyében — hozott bontó ítéleteket.⁹ A probléma gyakorlatilag, az állami bíróságokon kezdeményezett házassági bontóperek kötelező fellebbvitele miatt, minden egyes királyi törvényszéken pereskedő felet érintett, így egyfajta „általános válság” alakult ki.¹⁰ Az ennek következtében lábra kapó jogbizonytalanság csak az évtized második felében szűnt meg teljesen, ezzel együtt azonban a válóperes eljárás szabályozottabbá, körülményesebbé vált. A válás fentebb érintett első aranykora mindenestre letűnt. Vagyis, visszatérve a migrációs mozgalom kérdéséhez, az 1880-as évek első felétől az unitárius procedura iránti potenciális kereslet növekedésével számolhatunk.

A másik lényeges változásként a budapesti unitárius egyházközség megalakulását kell megemlíteni. A addig csupán Kolozsvár fiókegyházközségeként működő fővárosi gyülekezet 1881. április 14-től — a szűkebb értelemben vett Magyarországon elsőként — önálló anyaegyházközséggé alakult, saját lelkésszel és anyakönyvezési joggal. 1890 őszére, a lipótvárosi Koháry (ma: Nagy Ignác) utcában, Pecz Samu tervei alapján, felépült az unitárius templom is.¹¹ Az intézményesülés

9 Az abszurditás határát súroló példákat hoz erre: *Futó Ferenc*: Új fordulat a válóperekben II. In: Magyar Ügyvédi Közlöny 1883. márc. 25-i (12.) szám

10 A budapesti válások alakulását az 1880-as évek derekát jellemző, az 1. diagramon látható ingadozás a Kúria válóperes ügyforgalmában, vagyis országos szinten is visszaköszönt: *Sztehlo*, 1890. 10. p.

11 A budapesti egyházközség korai történetéről: *Jakab Elek*: Emlékirat a budapesti unitárius templom felszentelési ünnepélyére 1890. okt. 26. Budapest, 1890. Megjegyzendő, és a felvetett nézőpontból is érdekes, hogy a templomot tervező Petz Samu nem sokkal később maga is Kolozsváron vált el. EUEGyLt FT jkv. 13/1892.

folyamata nyilvánvalóan megerősítette az unitárius jelenléte Budapestén, megkönnyítve egyúttal a kolozsvári pereskedéshez szükséges információk, a megkívánt lelkési bizonyítványok beszerzését, a vallásváltás, illetve az esetleges újraházassodás kivitelezését.

Mégis, magyarázatra szorul az a körülmény, hogy miért éppen az 1880-as évek második, és nem már az első felében szaporodtak meg a budapesti vonatkozású kolozsvári bontások. Nos, a háttérben ugyancsak az érintett restriktív felsőbbirósági kurzus állt. 1884 tavaszán a Budapesti Királyi Ítéltábla egyik válóperes ítéletében kifejezetten kétségbe vonta az unitárius egyházi bíróság illetékességét a magyarországi unitárius hívek házassági pereiben, amit hamarosan a Kúria is helybenhagyott. Az ügy miniszteriális szintre került, s több mint két évig húzódott. A közjogi kérdéseket is felvető vita végül a kiségyház javára dőlt el: *a Kúria 1886 végén hozott elvi jelentőségű döntése, amelyet egyébként már számos korábbi ítélet előrevetített, elismerte az unitárius egyházi bíróság magyarországi illetékességét.*¹² Ez a döntés háritotta el végérvényesen a jogi akadályt a „kolozsvári házasságok” útjából, s adott lökést a különös mozgalomnak.

A felsőbbiróságok kísérlete a házassági jog terén lábra kapott „visszaélések” megfűkezésére, legalábbis a migrációs válásokat illetően, nemhogy sikertelen maradt, de *a kúriai döntést kísérő nyilvános jogi polémia hozzájárult a kolozsvári procedura szélesebb körben — elsősorban a kulcsszerepet játszó szakemberek, ügyvédek között — történő megismertetéséhez.* Az unitárius válás lehetőségéről a fővárosi jogi lapok már az 1870-es évek végétől cikkezni kezdtek, mindenkor elítélő felhanggal,¹³ de igazából a fentebb vázolt fejlemények irányították a figyelmet a jelenségre. Az egyik jellemző támadást követően, 1886-ban az unitárius egyházi bíróság képviselője, Kővári Mihály lépett színre, és a budapesti sajtóban igyekezett cáfolni az egyházi törvényszék illetéktelen voltát, az eljárás szélsőséges szabadságát, a perköltségek nyereszkeedésig menő megállapítását tárgyazó elterjedt vádak.¹⁴ Az áttörést alighanem Kővári három évvel későbbi, a kor egyik legnevesebb válóperes ügyvédjével, Szehtlo Kornéllal szemben, a válóperes eljárást szabályozó 1889. szeptember 1-i unitárius Egyházi Törvény kapcsán folytatott vitája

12 Az ügyről részletesebben: Nagy, 2005.

13 A kérdést ekként például érintette a házassági jog egyik szaktekintélye is, aki a Greetna-Green-i skót kovács által a XVIII. században kötött angol házasságok esetéhez hasonlította az unitárius egyházi bíróság működését: *Timon Ákos*: A polgári házasság behozatala hazánkban. In: Jogtudományi Közlöny 1880. ápr. 9-i (15.) szám 104–105. p.

14 *Kővári Mihály*: Az unitárius házassági perek illetékes bíróságának kérdéséhez. In: Jogtudományi Közlöny 1886. aug. 27-i (35.) szám 283–286. p., 1886. szept. 24-i (39.) szám 317–318. p.

hozta meg. Szehlo bíráló cikksorozata nyomán, az unitárius jogtudó több egymást követő közleményben igazította helyre az ügyvéd tévedéseit, illetőleg világította meg a Törvény betűje mögött meghúzódó szándékot a házassági bontóperek tárgyalásának szabályozottabb mederbe terelésére.¹⁵ A konkrét érvek s a vita kimenetele ezúttal, a migrációs válások elterjedése szempontjából, kevésbé érdekes, mint az a körülmény, hogy az ügyfeleket orientáló jogászok meggyőződhetnek a procedúra jogszerűségéről, illetőleg első kézből értesülhettek a lehetőségekről, az eljárás menetéről, előnyeiről és hátrányairól.¹⁶

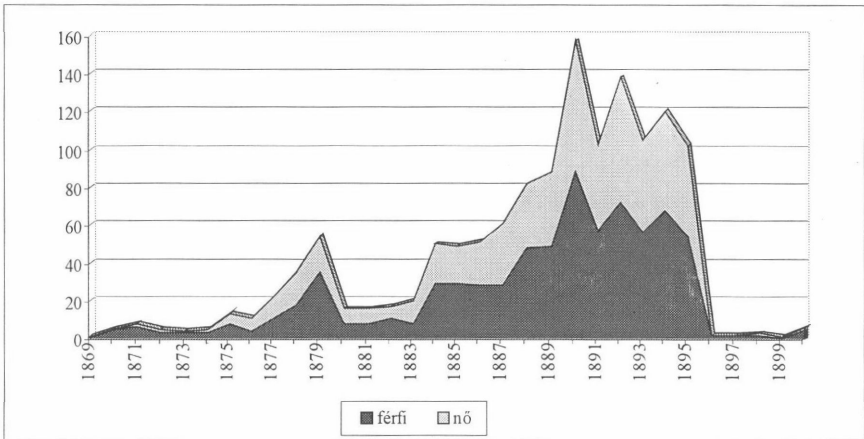
Ezek után pontosabban értelmezhetők az 1. diagramon látható változások. A migrációs válások első jelentősebb hulláma a kúriai döntéssel, illetőleg az azt előrevetítő fejleményekkel, magyarázható. Az 1889. évi hullámvölgy egyúttal arra utal, hogy ekkor valószínűleg még csak a korábban várakozó állaspontra helyezkedő házastársak vágtak bele a pereskedésbe. A kedvező jogi környezet hatása igazából évekkel később, 1890-ben mutatható ki, amikor rekordszámú budapesti válást mondtak ki Kolozsváron. Ezzel együtt azonban az is világos, hogy az unitárius egyházi bíróság soha nem tudott a Budapesti Királyi Törvényszék komoly riválisává előlépni. Az 1895. évi újabb csúcs mögött is inkább az elfogadott házassági törvénnyel szembeni félelem, semmint az alternatív megoldás növekvő népszerűsége gyanítható: a törvény kiszámíthatatlanná tette a jövőt, ezért számos férj és feleség nem várta meg annak életbe léptetését, hanem a gyors és biztosabb kimenetelt ígérő unitárius procedúrát választotta.

15 *Szehlo Kornél*: Unitárius egyházi törvény a házassági jogról. In: *Jogtudományi Közlöny* 1889. okt. 4-i (40.) szám 321–322. p., 1889. okt. 11-i (41.) szám 330–331. p., 1889. okt. 18-i (42.) szám 339–340. p., 1889. nov. 1-i (44.) szám 354–356. p. Kővári válasza ugyanitt: 1890. jan. 3-i (1.) szám 2–4. p., 1890. jan. 10-i (2.) szám 11–12. p., 1890. jan. 24-i (4.) szám 26–27. p., 1890. febr. 7-i (6.) szám 44–45. p., 1890. febr. 14-i (7.) szám 50–52. p.

16 A dolog pikantériája, hogy az 1890-es évek elején immár maga Szehlo is feladta skrupulusait, s valószínűleg több „erdélyi házasság” lebonyolításában vett részt. Maga, és fia, Szehlo Aladár ügyvédjelölt több valóni készülő osztrák honos személyt segített magyar állampolgársághoz, örökbefogadási szerződések tető alá hozásával. Tanúként szerepelnek: BFL VII. 151. Rupp Zsigmond közjegyző iratai. 75/1891., 1064/1893., 713/1894. Kolozsváron elváltak esküvői tanúként jelenik meg Szehlo Kornél a Budavári Evangélikus Egyházközség házassági anyakönyveiben 1891. máj. 10-én, és 1894. máj. 19-én. BFL Mikrofilmár. Ugyanígyen minőségben unitárius matrikulába bejegyzett esküvőknél: 1891. dec. 19-én, 1892. márc. 20-án, 1894. okt. 30-án, 1895. jan. 26-án, 1895. febr. 5-én. BUE ház. akv.

II. A jelenség felekezeti dimenziója

Budapesten az 1870-es évekig tulajdonképpen nem létezett unitárius gyülekezet, illetőleg, néhány miniszterialis és állami tisztviselőn kívül, született unitárius hívők sem éltek a fővárosban (a vándormozgalom csak a század végétől ragadott magával jelentősebb számban erdélyi unitáriusokat), így a Kolozsváron pereskedő fővárosi unitárius házastársak majdnem mindnyájan betértek voltak. Ha a 2. *diagramon* szemügyre vesszük a Budapesten történt betérések alakulását 1869–1900 között, az is nyomban kiderül, hogy a konverziók közvetlen kapcsolatba hozhatók a migrációs válásokkal.

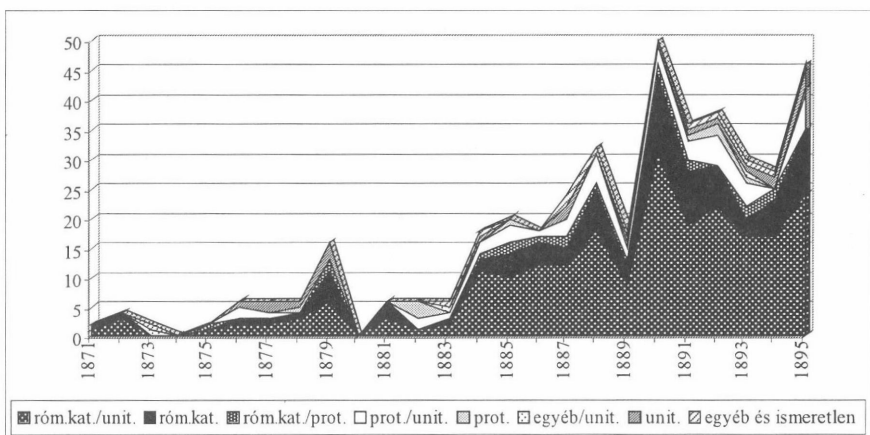

2. diagram. A budapesti egyházköztségben anyakönyvezett unitárius betérések számának alakulása (1869–1900)

Az 1. és 2. diagramon látható görbék eleve feltűnő hasonlóságot mutatnak, de teljesen világos az összefüggés, ha a 2. diagramon az áttéréseknek a házassági törvény életbe lépését követő zuhanásszerű visszaesését tekintjük. A budapesti vonatkozású válások számához képest magas értékek nem ingatják meg az állítást, hiszen a fővárosi gyülekezet, majd anyaegyházközség sokáig az egyetlen volt a szűkebb értelemben vett Magyarországon, így a vidéki unitárius betéréseket is Budapesten anyakönyvezték. Vagyis, *a vallásváltások ütemét — eszerint egyébként*

országosan — a válási mozgalom alakulása diktálta, s a betérések túlnyomó többsége nyilvánvalóan „kolozsvári házasság” szándékával történt.

Ezek után kérdés, hogy eredetileg milyen vallásúak voltak a Kolozsváron elváló budapesti unitáriusok, jellemzően mely felekezet tagjai hagyták el egyházukat azért, hogy mihamarabb megszabaduljanak házastársuktól, illetőleg mennyiben különbözött ez a csoport a Budapesti Királyi Törvényszéken pereskedőkéktől. A válasz a fővárosi unitárius egyházközség betérési anyakönyvei, valamint a kolozsvári válóperes iratok és jegyzőkönyvek alapján készült 3. diagram segítségével adható meg.

3. diagram. A Kolozsváron válópert folytató budapesti személyek felekezeti megoszlása (1871–1895)¹⁷

Az alkalmazott kategóriákból látható, hogy az unitárius bíróságon korántsem kizárólag unitárius vallásúak fordultak meg. A „sokszínűség” főként annak tudható be, hogy az 1868: XLVIII. tc. értelmében a vegyes (vegyessé vált) házasságok ügyében rendszerint több bíróság, egymást követően járt el (pontosabban: a pert előbb az alperes, majd a felperes vallása szerint illetékes bíróság tárgyalta).¹⁸ Így a Kolos-Doboka-köri Alpapi Törvényszék elé kerülő kötelékekben lévő budapesti

17 Az összesen 420 pereskedő alkalmazott kategóriánkénti megoszlása: római katolikus/unitárius 228 fő; római katolikus 86 fő; római katolikus/protestáns 19 fő; protestáns/unitárius 43 fő; protestáns 10 fő; egyéb/unitárius 4 fő; unitárius 20 fő; egyéb és ismeretlen 10 fő.

18 1868. évi XLVIII. törvénycikk a vegyes házassági válóperekről. CJH CD.

házastársak évenként kb. 60-80%-a volt unitárius, a bíróság csak rájuk nézve mondott ítéletet, 20–40% más felekezet tagjaként volt érintett.

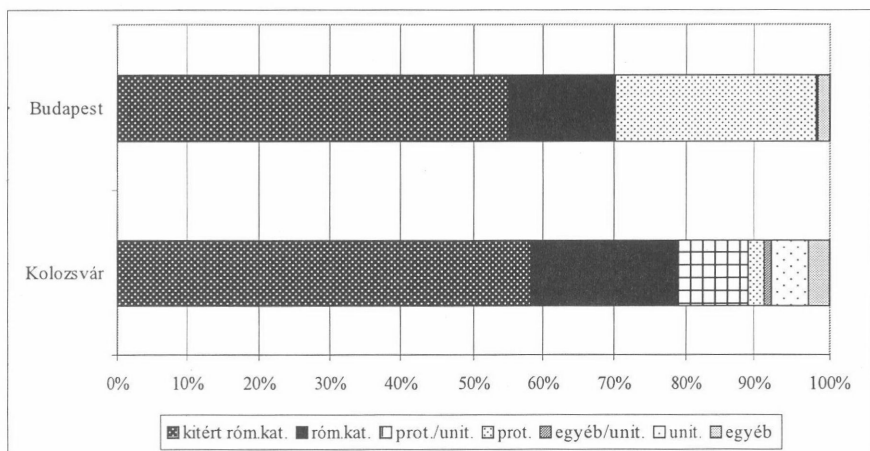
A 3. diagram alapján egyértelmű, hogy a „kolozsvári házasság” elsősorban unitárius vallásra betért katolikusok számára kínált kiutat tönkrement házasságukból. Az összes peres fél körében arányuk az 1880-as évek közepétől általában 50–60% között mozgott (1884-ben, 1886-ban, 1890-ben, és 1894-ben meghaladta a 60%-ot). Jellemző az is, hogy azon férjek és feleségek aránya, akik nem hagyták el a római katolikus egyházat, szintén magas volt, 15–25% körül alakult. Ha figyelembe vesszük továbbá a más protestáns felekezetre áttért katolikusokat, valamint a többi kategóriában („protestáns/unitárius”, „protestáns”, „unitárius”) szereplő azon személyeket, akikkel kapcsolatban, mivel nem Budapesten tértek át protestáns felekezetre, nem tudjuk regisztrálni egykori katolikus vallásukat, mindösszesen 70-90%-ra tehető az eredetileg vagy ténylegesen katolikus budapesti pereskedők hányada.¹⁹ (Az állítást közvetetten alátámasztja, hogy az unitárius bíróságon beperesített házasságokat több mint 80%-ban katolikus szertartás szerint kötötték.) A nem-katolikus egyházak közül e vonatkozásban igazából nem is emelhető ki más felekezet: híveik vagy volt híveik aránya a Kolozsváron pereskedők között legfeljebb csak jogi „dekonjunktúra” idején nöhetett számottevően.

A Budapesti Királyi Törvényszéken válópert folytató férjek és feleségek vallási megoszlásához képest a legnagyobb különbségként a zsidó ügyfelek hiánya jelölhető meg: miközben az állami bíróságon részarányuk 1896-ig meghaladta a 40%-ot, addig Kolozsváron egyetlen fővárosi zsidó vagy konvertita peres fél sem fordult meg (illetőleg: egy ismert esetben a kikeresztelkedés nem a válóper miatt történt). A dolog persze nem meglepő, s a magyarázat kézenfekvő: az áttérés kényszere aligha tette vonzóvá az unitárius eljárást. Ugyanakkor ezen a ponton fel kell hívni a figyelmet még egy fontos, jogi természetű körülményre: a zsidó vallású feleket potenciálisan Kolozsvár felé taszító hatás eleve jóval gyengébbre becsülhető, amennyiben a zsidó válóperes esetében követett törvényszéki eljárás jóval egyszerűbb és gyorsabb volt. Ez a körülmény egyébiránt arra készítet, hogy tanulmányunkban, a további összevetések során, eltekintsünk a zsidó pereskedők különböző megoszlásainak számba vételétől, s az unitárius bíróságon megfordulók cso-

19 A római katolikusok esetében szerepet játszó többszörös vallásváltás nem számított ritkának: a „római katolikus/unitárius” kategória — budapesti református és evangélikus áttéresi anyakönyvekből megállapíthatóan — legalább 14%-a —láncbetérőkből” állt, vagyis olyan katolikusokból, akik először nem unitárius, hanem egyéb protestáns vallásra tértek át. Mivel az unitárius anyakönyvben csak az elhagyott felekezetet tüntették fel, számos „protestáns/unitárius” vallásváltást előzhetett meg korábban katolikus kitérés.

portját a Budapesti Királyi Törvényszéken pereskedőkhöz viszonyítva, utóbbit illetően mindig csak a keresztény feleket vegyük figyelembe.

Ezzel máris levonhatjuk az összehasonlítás egyik legfontosabb tanulságát: ha a kolozsvári válások budapesti válási népmozgalmon belüli súlyát csak a keresztény felekezetekhez tartozó elváltakhoz képest határozzuk meg, akkor az valójában sokkal nagyobb, mint az az 1. diagram alapján látszik. 1869–1895 között nem 9–10%-ra, hanem 16%-ra tehető, vagyis azt mondhatjuk, hogy *nagyjából minden hatodik keresztény budapesti fél, aki keresztülvitte házassága felbontását, Kolozsváron vált el*. Ezen túlmenően, a két csoport pontosabb felekezeti összetételét a 4. diagram szemlélteti.

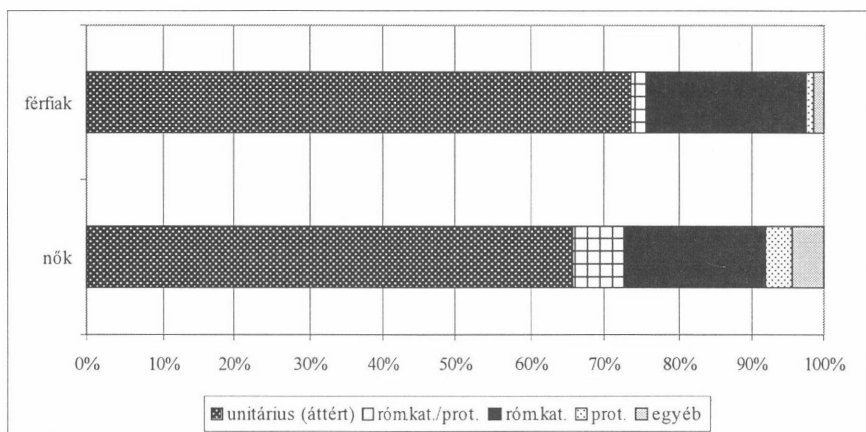
4. diagram. A Budapesti Kir. Törvényszéken és a Kolozsváron pereskedő budapestiek felekezeti megoszlása (1872–1895)²⁰

Az eredmény arra enged következtetni, hogy a „kolozsvári házasság” kínálta jogi lehetőséget döntően katolikusok igyekeztek kihasználni. A budapesti protestánsok jellemzően nem vállalkoztak erdélyi kalandra, inkább helyben intézték zá-

20 A Budapesti Királyi Törvényszék vonatkozásában az 1872–1895 közötti ismert eseteket vetjük figyelembe. A keresztény pereskedők körében 1990 személynél (94%) lehetett megállapítani a felekezeti hovatartozást, illetve a vallásváltás irányát. A kolozsvári minta valamennyi pereskedőre kiterjed, mivel csaknem minden esetben meg lehetett állapítani a vallási hovatartozást, illetve az áttérés irányát.

tonyra futott házasságuk felbontását. Ugyanakkor fontos momentum, hogy az unitárius válóperekben a római katolikus házastársak nagyobb hányada maradt meg hitén, mint a Budapesti Királyi Törvényszéken megfordulók között. Ennek kapcsán kétfajta — később, a perindítás vizsgálatakor még tesztelendő — értelmezés adható. Az egyik, hogy a procedurális előnyök dacára az unitárius betérés, a kis-egyház idegensége, a hitelvek elfogadhatatlansága miatt, sok katolikus házastársat eleve elrettentetett ettől a jogi megoldástól. A másik szerint a migrációs válás, a dolog természetéből adódóan, akkor kecsegtethetett a legnagyobb nyereséggel, ha az alternatíva viszont komoly károkat ígért, és mivel arányaiban feltehetően több konfliktusos válóper került Kolozsvárra, nagyobb volt az eljárást a katolikus váláshoz való ragaszkodással hátráltatni próbáló házastársak hányada is.

Nem lényegtelen, hogy a férjek, vagy a feleségek tértek-e be (inkább) az unitárius felekezetbe, illetve maradtak-e meg a katolikus egyház kebelében. Végezetül tehát, az 5. diagram segítségével, a vallásváltások nemi specifikumait próbáljuk megragadni.

5. diagram. A Kolozsváron pereskedő budapesti férfiak és nők felekezeti megoszlása (1871–1895)

Eszerint a pereskedő feleségek jelentősen kisebb arányban tértek át unitárius vallásra, mint a férjek — holott, viszonyításképpen, a Budapesti Királyi Törvényszéken megforduló katolikus kitérők a két nem között nagyjából egyenlően oszlottak meg. A fővárosi unitárius betérések alakulását szemléltető 2. diagram alapján

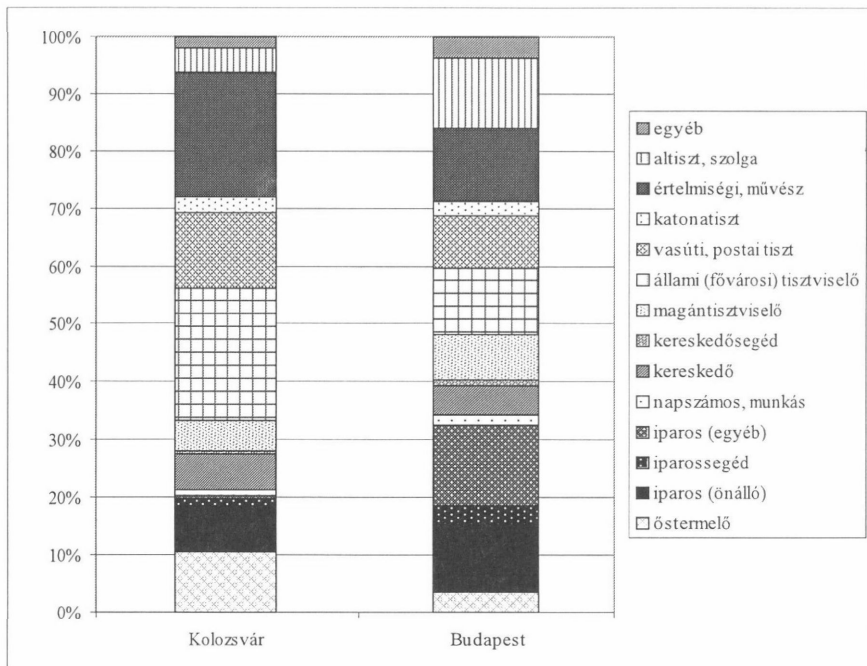
egyébként óvatosan arra következtethetünk, hogy általános jelenséggel állunk szemben (a Budapesten unitárius vallásra betérők férfi–nő aránya eszerint ugyanis 55–45% volt).²¹ Ezt azonban, legalábbis a fővárosiak vonatkozásában, nem lehet a feleségek „tradicionalizmusával” magyarázni: a nők korántsem magát a házasság felbontását ellenezték, mert — amint látható — nem volt nagyobb a római katolikus valláson maradóké hányada, illetőleg mivel a gyengébbik nem képviselői nagyobb arányban tértek át egyéb protestáns (nem-unitárius) felekezetre. Vagyis az esetek egy jelentős részében *a feleségek kifejezetten az unitárius procedúrával szemben tanúsítottak ellenállást.*

III. A budapesti migrációs válások „szociológiája”

A válás a 19. században, noha általában véve a társadalom széles rétegeit ölelte fel, jellegzetesen középosztályi jelenség volt.²² A megállapítást annak idején a Budapesti Királyi Törvényszéken pereskedőkre nézve is igaznak találtuk, így kérdés, mennyiben volt hasonló, vagy más a helyzet a budapesti vonatkozású migrációs válásokkal kapcsolatban. A válaszdáznál a válóperes iratok, illetve a visszakeresett matrikulák (házassági, betérési anyakönyvek) alapján rögzített foglalkozásnevek nyújtanak támpontot. Megjegyzendő, hogy a foglalkozásszerkezet szerinti osztályozás során kizárólag a férjek státusát vettük figyelembe, feleségekre külön térünk ki. A felmérést elvégezve, amelyet az 6. *diagram* tesz szemléletessé, a társadalmi rétegződés, illetőleg a foglalkozási hierarchiában elfoglalt pozíció tekintetében alapvető eltérés ragadható meg a helyben és az Erdélyben válópert folytató (keresztény) felek csoportja között.

21 Hét év kivételével, amikor mellest a válások száma jellemzően alacsony volt, (1869, 1876, 1877, 1880, 1881, 1883, 1887) a nők száma soha nem haladta meg a férfiakét. BUE bet. akv. 1869–1895.

22 *Phillips, Roderick: Amit Isten összekötött... A válás rövid története.* Budapest, 2004. 310. p. (a továbbiakban *Phillips*, 2004.)

6. diagram. A Budapesti Kir. Törvényszéken és a Kolozsváron pereskedő budapestiek társadalmi rétegződése (1872–1895)²³

A legnagyobb eltérés az „őstermelők” kategóriájában érhető tetten: azok aránya a Budapesten pereskedő férfiak között nem érte el a 4%-ot, miközben Kolozsváron 10%-ot tett ki. Még többet árul el a különbség természetéről, ha hozzátesszük, hogy amíg az utóbbi csoportban kizárólag földbirtokosokat és gazdasági tisztviselőket (jószáligazgató, intéző) találunk, addig az előbbiben több egyszerű majorossal, földműveléssel és mezőgazdasági napszámosmal is találkozhatunk. Tömegük miatt még jelentősebb a differencia az állami (fővárosi) tisztviselők (12%, illetve 23%), a közszolgáltatásban vagy szabadpályán tevékenykedő „értelmiségiek” (orvo-

23 Az unitárius bíróságon pereskedő férfiak csoportjában 192 esetet (91 %) vehettünk figyelembe. A kizárólag keresztyén személyeket érintő esetszám a Budapesti Királyi Törvényszéken 955 (90 %).

sok, gyógyszerészek, ügyvédek, tanárok), művészek (13%, illetve 22%), továbbá a vasúti (postai) tisztviselők (9%, illetve 13%) között.

Tanulságos megnézni azt is, mely kategóriákba tartozó férfiak voltak sokkal nagyobb súllyal jelen a Budapesti Királyi Törvényszéken válópert folytatók körében. Ezúttal az iparosokat szükséges első helyen említeni, habár a nómenklatura a finomabb különbségek érzékeltetésére alkalmatlan (a Törvényszéken megforduló iparosokról legtöbbször nem derül ki, hogy önállóan, vagy alkalmazottként dolgoztak-e). A helyben pereskedő iparosok az összes válóperben szereplő (keresztény) férj 29%-át alkották, szemben a „kolozsvári házasság” által érintett férfiak mindössze 10%-ával. A különbségek — miután az „egyéb iparosok” között jobbra segédeket gyaníthatunk — enyhébbek lehettek a mesterek, illetve még élesebbek az iparossegédek vonatkozásában. Hasonló mértékű differencia mérhető a kevésbé jelentős „altiszt, szolga” kategóriában is (12%, illetve 4%).

Az eredmények alkalmazott osztályozás szerinti bemutatása is világossá teheti, hogy az alapvető eltérés a „középosztályhoz” sorolható egzisztenciák jóval nagyobb kolozsvári súlyában fogható meg. Miközben a Budapesti Királyi Törvényszék válóperes ügyfeleinek 32%-a tartozott azokba a kategóriákba (iparossegéd, egyéb iparos, munkás-napszámos, kereskedősegéd, altiszt-szolga), amelyek az „alsóbb néprétegek” fogalmával társíthatók, addig a kolozsvári pereskedőknek csupán 8%-a. Hasonlóképpen jellemzőnek tartható az „elit” szűkebb fogalma alá vont arisztokraták, országgyűlési képviselők, magas rangú állami tisztviselők (kúriai, ítélőtáblai bírák, egyetemi tanárok, miniszteriális főtisztviselők) budapesti törvényszéki 3%-os hányadához képest kétszeres, közel 7%-os kolozsvári arány.

Bizonyára a két csoport eltérő szociális összetételével hozható összefüggésbe az a körülmény is, hogy az unitárius egyházi bíróság előtt válópert folytató budapestiek között magasabb volt a helyben születettek aránya. Az 1872–1895 között a Budapesti Királyi Törvényszéken pereskedő házastársak körében egynegyedre becsülhető, a kolozsváriak között viszont majdnem egyharmadot (31%) tett ki a fővárosi (pest-budai, óbudai) születésűek hányada.²⁴ A tapasztalatok szerint a házassá-

24 Az unitárius válóperes iratok, főpapi törvényszéki ülésjegyzőkönyvek, illetve visszakeresett budapesti házassági anyakönyvek alapján 386 főnél (92%) volt megállapítható a születés helye. A törvényszéki pereskedőket érintő becslés bonyolultabb eljárás alapján, mivel a vidéken kötött házasságok anyakönyvi adatait többnyire nem tudtuk felkutatni. Itt a házasságkötések helyét is vizsgáltuk, s — feltéve, hogy a vidéki házasságokat túlnyomóan nem-budapesti születésűek kötötték — a budapesti házasságok esetében megállapított születési hely szerinti megoszlásokat erre vetítve becsültük meg az 1872–1895 között válópert folytató keresztény házastársak születési hely szerinti összetételét. A házasságkötés helye így 969 esetben volt ismert (ebből 595 házasságot kötöttek Budapesten, s az 1190 megesküdő között 430 volt helybeli születésű).

guk felbontását az állami bíróságtól váró bevándorlók relatíve többen tartoztak a „középosztály” alatti rétegekhez, amelyek — mint az előbb kimutattuk — a Kolos-Doboka-köri Alpapi Törvényszékhez fordulók között kevésbé voltak képviselve. Utóbbiak körében egyébként valamivel nagyobb súlyt képeztek a nyugati országrészekből (Dunántúl, Felvidék nyugati megyéi), továbbá — nem meglepő módon — a Tiszántúlról és Erdélyből a fővárosba vándoroltak, míg kisebbet a Tisza jobbparti megyékben, a Duna-Tisza-közén, s a Tisza-Maros-szögében születettek.²⁵

Ehhez képest némiképp meglepő, és röviden mindenképpen említésre méltó, hogy a két csoport eltérő társadalmi összetétele ellenére nem mutatható ki számottevő különbség a pereskedők ismert budapesti lakcímeinek területi megoszlása tekintetében.²⁶ A „kolozsvári házasság” által érintettek körében valamivel magasabb volt a budaiak aránya (18%, a törvényszéki 15%-kal szemben), különösen a vízivárosi polgárok aktivitásának köszönhetően. A kolozsvári peres felek továbbá erősebben koncentráálódtak a pesti Belvárosban (18%, a törvényszéki 16%-kal szemben), de mivel a Lipót-, Teréz-, és Erzsébetváros Nagykörúton belüli részén élők aránya már kisebb volt, a Nagykörút által határolt pesti városmagban nem lakott több unitárius bírósági, mint törvényszéki pereskedő (57%, a törvényszéki 59%-kal szemben). 1000 katolikus lakosra számítva, a legmagasabb unitárius „válási ráta” egyébként a IV. kerületben (Belváros) mutatható ki; a migrációs válási gyakoriság magas volt még a VIII. kerület (Józsefváros) körúton belüli, valamint a VII. kerület (Erzsébetváros) körüttől az Aréna útig terjedő külső területén is.²⁷ Még egyszer hangsúlyozni kell azonban, hogy a válási gyakoriság ebbéli területi sajátosságai a törvényszéki válóperes felekéhez képest nem alakítottak ki eltérő mintázatot.

25 A születési hely szerinti pontos arányok (zárójelben a törvényszéki becslt arányokkal): Budapest 31% (25%), Duna balpart 6% (6%), Duna jobbpart 16% (16%), Duna-Tisza-köze 15% (18%), Tisza jobbpart 6% (8%), Tisza balpart 7% (6%), Tisza-Maros-szöge 4% (5%), Erdély 5% (3%), Fiume-Horvátország 1% (1%), Monarchia 7% (10%), külföld 2% (2%). Az értékelésnél figyelembe kellett venni a helyben születettek magasabb kolozsvári hányadát, ami visszanyomja a nem-budapestiek arányait.

26 A budapesti lakóhelyi megoszlást 1881–1895 között vizsgáltuk az (eredetileg) katolikus felek körében. Az esetek száma, amikor a válóperes iratokból, vagy anyakönyvekből házsámig menő pontos lakcím állt rendelkezésre, az unitárius bíróságon pereskedők körében 228, a törvényszéki csoportban 869 volt.

27 A számított „válási ráta” természetesen számszerűen nem, csak közvetetten alkalmas a válási gyakoriság jelzésére. Az 1881–1895 között előforduló válóperes lakcímeiket az 1891. évi népszámlálás budapesti katolikus lakosság területi megoszlását közlő adatokhoz viszonyítottuk. *Kőrösi József – Thirring Gusztáv*: Budapest fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. Második kötet. Budapest, 1895. 26. p.

Elvileg különös jelentőséget tulajdoníthatnánk ama kérdésnek, amelyet utoljára hagytunk: vajon a nők kereső tevékenysége hozzájárul(tat)‑e a migrációs válások budapesti terjedéséhez? Az elterjedt nézet szerint ugyanis, nagyjából a 19. század végétől számíthatóan, a feleségek anyagi függetlenségének megerősödésével, növekvő mértékű fizetett munkavállalásával átrendeződtek a házasságon belüli hatalmi viszonyok, megnöttek a házassággal szemben támasztott emocionális elvárások, aminek nyomán a nők, és kiváltképp a dolgozó nők egyre gyakrabban folyomodtak ehhez az eszközhöz.²⁸ A férfiek csoportjának jellegzetességei azonban már előre vetítik a választ, ami határozottan: nem. A különös mozgalom által érintett nők esetében mindössze 20 főnél (10%) lehet regisztrálni egyáltalán valamilyen „foglalkozást”, további 3 fő pedig föld-, és házbirtokosként fordul elő (a gyakori, „X.Y. neje” típusú státusjelölőket, továbbá a „magánzókat” nem vettük figyelembe). Mivel az unitárius bíróságon válópert folytató nőket illetően — nem úgy, mint a törvényszéki processzusok szereplőinél — a forrásadottságok kedvezőek, biztosra vehető, hogy *a feleségek túlnyomó többsége nem végzett háztartáson kívüli kereső tevékenységet*. Az is jellemzőnek tartható, bár a kis számok alapján messzemenő következtetéseket kár lenne levonni, hogy a 20 feleségből 7 kétkezi munkából (ápolónő, szülésznő, zsidó, cseléd, varrónő) élt. Leszámítva még a csoportban található 5 művésznőt (énekesnő, színésznő), csupán 8 feleség üzött a kolozsvári válóper idején valamilyen „tisztosnak” nevezhető középosztályi foglalkozást (tanítónő, hivatalnoknő). Ekként azzal számolhatunk, hogy az unitárius hitre tért budapesti nők esetében a munkavállalás nem, legfeljebb a különvagyon, illetve a saját család, esetleg a kiszemelt partner (férjjelölt) támogatása teremthetett megfelelő anyagi alapot a válás keresztülvételére. Talán ez lehet — a kolozsvári perköltségekkel összefüggésben — az egyik oka a felekezeti megoszlás kapcsán megállapított viszonylagos passzivitásnak.

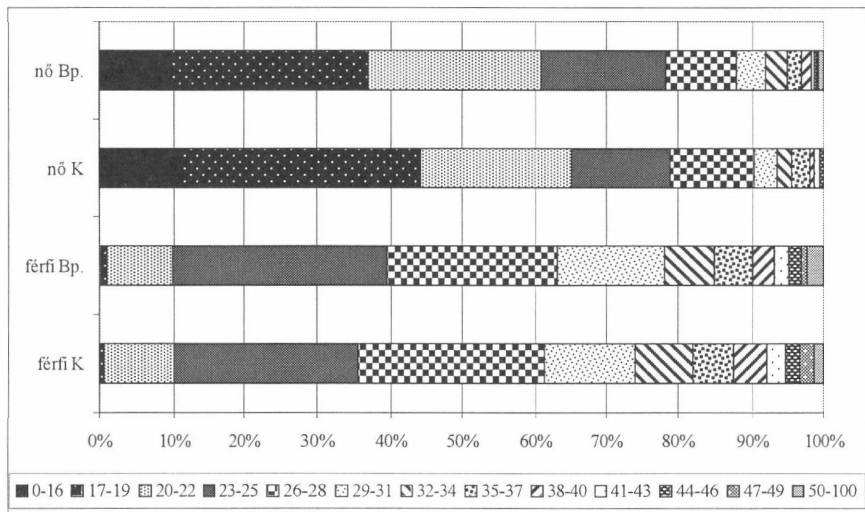
IV. A beperesített házasságok demográfiai jellemzői

A válások okai után kutatva régóta élő feltevés, hogy a felbontott házasságok valamiképpen eleve különböztek a tartósnak bizonyulók, csak a halálozás által felbomlott kötelékektől. Számos válóperes iratokon, házassági anyakönyveken elvégzett történeti vizsgálat valóban kimutatta, hogy léteztek bizonyos, a válást kvázi előre vetítő demográfiai rizikófaktorok (pl. alacsony házassági életkor, nagy korkü-

²⁸ Phillips, 2004. 298–302. p. A szerző hovatovább a válások elterjedésének egyik legfontosabb okaként ezt a mozzanatot jelöli meg.

lönbség, palingám házasságkötés, gyermektelenség).²⁹ Ezúttal magunk is megvizsgáljuk, hogy a válópert folytató budapestiek két csoportja mennyiben tért el a „normális” fővárosi házasoktól, illetőleg az egyes kiemelhető tényezők tekintetében egymástól.

Az egyik legáltalánosabban megfigyelhető jelenség, hogy azok a férfiek és feleségek, akiknek házassága később felbontásra került, jellemzően (az átlagtól elütően) alacsony életkorban esküdtek meg. A magyar fővárosban sem volt ez másként: tapasztalataink szerint a Budapesti Királyi Törvényszéken pereskedők, különösen a nők házasságkötési életkora jelentősen alacsonyabb volt, mint az a házasodók megfelelő kohorsza esetében mérhető. Ha ezek után a törvényszéki (keresztény) pereskedők házasodási korát a migrációs válások résztvevőivel vetjük össze (7. diagram), megint csak érdekes különbségekre derül fény.

7. diagram. A Budapesti Kir. Törvényszéken (1872–1895 között) és a Kolozsváron pereskedő budapestiek házasságkötési életkora³⁰

²⁹ Phillips, Roderick: *Family Breakdown in Late Eighteenth-Century France. Divorces in Rouen 1792–1803*. Oxford, 1980. 61–89. p.; Poppel, Frans van: *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw*. Wageningen, 1992. 473–558. p. Matthijs, Koen-Baerts, Anneleen-Van de Putte, Bart: *Determinants of Divorce in Nineteenth-Century Flanders*. In: *Journal of Family History* 2008/3. 239–261.

A legfontosabb momentum ebben a tekintetben, hogy miközben a „kolozsvári házasság” által érintett férfiak esküvő idején mérhető életkora jobban közelített a nagy átlaghoz, mint a fővárosban válópert folytatóké, addig a nőknél még a Törvényszéken pereskedő feleségekhez képest is nagyobb arányban szerepeltek nagyon fiatalon házasodók. A kolozsvári feleségek 44%-a nem volt 20 éves sem, amikor már férjnél volt, miközben eddig az életkorig a helyben pereskedő nőknek csak 37%-a kötött házasságot. Ebből az is kitűnik, hogy az unitárius egyházi bíróság színe elé került házasságokat jelentősen nagyobb, a férfiak javára szóló különbséggel kötötték, mint amelyeket a Budapesti Királyi Törvényszék bírált el. Előbbi csoportban a férfiek 48%-a legalább 7 évvel, 31%-a 10 évvel, 13%-a pedig 15 évvel volt idősebb partnerénél (a törvényszéki ügyfeleknél a megfelelő értékek: 40%, 24%, és 8%).³¹ Miután a házasodási minta gyaníthatóan, bár a vizsgált korszak nagyobb részéből nincs megfelelő népmozgalmi statisztika, kisebb különbséget jelentett, a kolozsváriak csoportjában még nagyobb mértékű „deviancia” feltételezhető.³²

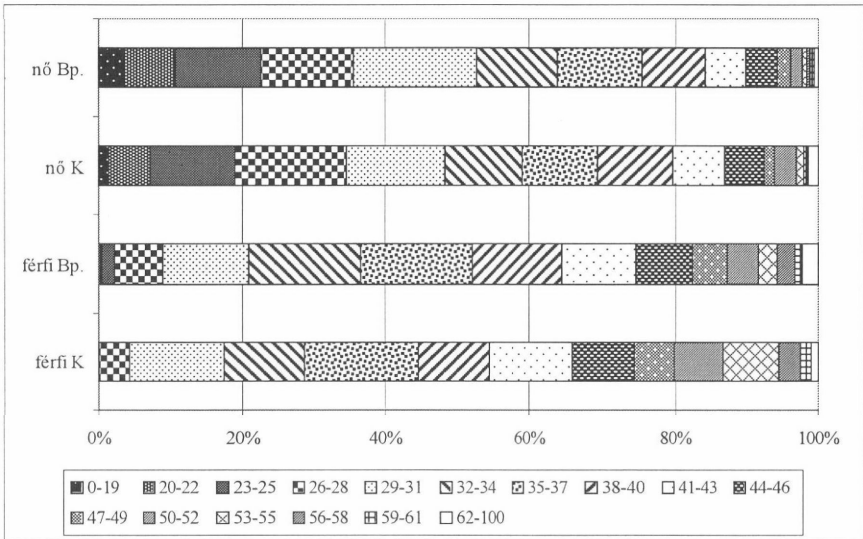
Amint általában véve az elváltak esetében alacsonyabb házasodási életkor magyarázata sem könnyű, úgy a két budapesti csoport esetében kimutatott különbség értelmezése is nehézségekbe ütközik. Vajon — számos társadalomtudós ezt javasolja — egyszerűen meggondolatlan kötések, egzisztenciálisan-emocionálisan éretlen felek által rendezett esküvők kárhuzatos következményeiként foghatjuk fel a történeteket? Ez — hamarosan visszatérünk a kérdésre — esetünkben kevésbé meggyőző magyarázatnak tűnik. Elképzelhető viszont, hogy a kolozsvári pereskedő feleségek különösen alacsony házasságkötési életkora összefügg az újránházasodási képességgel, amit a kortársak a migrációs válásoknál az egyik legfontosabb motivációnak tartottak. A fiatalon házasodóknak ugyanis, főként a nőknek, később

30 Miután a házasságkötés időpontját a főpapi ülésjegyzőkönyvek rendszerint, ellentétben a születés dátumával, nem közlik, az csak a peranyag fennmaradása esetén volt megállapítható. Az unitárius bíróságon pereskedő férfiak csoportjában így 150, a nőkben 152 esetet (71, ill. 72%) vehettünk figyelembe. A kizárólag keresztény személyeket érintő esetszám a Budapesti Királyi Törvényszéken: 784 férfi, és 736 nő (74, ill. 69%). Utóbbi csoportban a házasságkötés dátuma csaknem mindig ismert, viszont a születési időpontokat csak nagyobb részben, a visszakeresett, túlnyomórészt budapesti házasságkötési anyakönyvek révén állapítottuk meg.

31 A korkülönbség felmérése a Kolozsváron pereskedők között, a születési adatközlésnek köszönhetően, csaknem teljeskörűen megtörténhetett: 197 eset (94%). A helyben válópert folytatók között az esetszám 672 (63%).

32 A gyanút az 1894. év budapesti házasságkötéseinek ilyen szempontú vizsgálata alapozza meg, aminek forrása: Thirring Gusztáv (szerk.): Budapest Székes Főváros Statisztikai Évkönyve. (A továbbiakban: BFSE) 1894. (Együttal visszapillantásokkal az 1874–1893 évekre.) Budapest, 1896. 78–79. p.

nagyobb esélyük nyílt arra, hogy, tönkrement házasságukból kilépve, változatosan sorsukon, s új partnerrel kezdjenek (legálisan is) új életet (idősebben, esetleg 10–20 évi házassággal a hátuk mögött, valószínűleg sokkal kevesebben fontolgathatták ezt az eshetőséget). A hipotézist, ha nem is igazolhatná, legalább megerősíthetné, ha a válókereset beadásakor mérhető életkor a törvényszéki (keresztény) pereskedőkéhez képest ugyancsak alacsonyabb lenne. Az összehasonlításhoz a 8. diagram nyújt vizuális segítséget.

8. diagram. A Budapesti Kir. Törvényszéken (1872–1895 között) és a Kolozsváron pereskedő budapestiek életkora a perindítás idején³³

De, amint látható, feltevésünk ebben a formában nem állja meg helyét, hiszen a válókereset kolozsvári beadásakor mind a férfiak, mind a nők idősebbek voltak budapesti sorstársaiknál. Ez persze nem zárja ki az újraházasodást, mint általánosan követett stratégiai célt (végtére is a feleségek 59%-a még 35 éves kora előtt kiszabadulhatott a terhes kötelékből), de biztosan nem magyarázza a nők kirívóan alacsony házasodási életkorát.

33 Lásd a 30. jegyzetet.

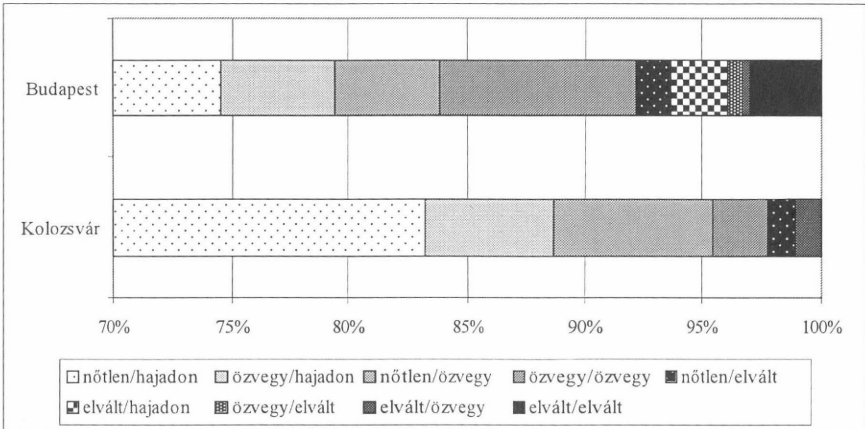
Erős a gyanú, hogy az alacsony házasságkötési életkor tekintetében sokkal inkább a két vizsgált csoport társadalmi összetételének különbségéből kell kiindulni. A Budapesti Királyi Törvényszéken 1872–1895 között válópert folytató keresztény felek közül — iparos (mester, segéd, és egyéb iparos), és jellemzően „középosztálybeli” (állami, fővárosi, vasúti tisztviselő, ügyvéd, orvos, gyógyszerész, tanár) kategóriákból — mintát véve, jelentős különbségek mutathatók ki a házassági viselkedés terén.³⁴ Ennél a döntő mozzanatnak a felek közötti korkülönbség eltérő mértéke tartható. Miközben azon iparosok által kötött házasságok hányada, amelyeknél a feleség egykorú, vagy idősebb volt, 37%-ot tett ki, az utóbb említett foglalkozási csoportoknak csupán 27%-át; és amíg több mint 10 év korkülönbséggel előbbieknél 16%-a házasodott, addig a „középosztálybeliek” 23%-a. Az átlagos korkülönbség az iparosoknál 3,6 év, az utóbbi kategóriákba sorolt pároknál 5,2 év volt.³⁵ Ezt ugyan némiképp kiegyensúlyozhatta az a körülmény, hogy az iparos férfiak jellemzően fiatalabb korban esküdtek meg, de kiegyenlíteni biztosan nem tudta (a megfelelő átlagos házassági életkor 28,7 év, illetve 29,4 év volt). *A Kolozsváron pereskedő feleségek alacsonyabb házassági életkora tehát, megítélésünk szerint, nem valamiféle „deviáns”, és nem is annyira a jogi viselkedés következményeként értelmezhető, hanem elsősorban a migrációs válások résztvevőinek szociális karakterével hozható kapcsolatba.* Ennek mintájára feltehető, bár a kérdés még alaposabb megfontolást igényel, hogy a házassági életkor tekintetében a budapesti mintától való általános eltérés is általában véve a válás „középosztályi” bázisával magyarázható.

A másik gyakran hangoztatott rizikófaktor a palingám házasságkötés. A hivatkozott vizsgálatok általában kiemelik, hogy a már házas tapasztalatok birtokában megesküdők (özvegyek, elváltak) körében jelentősen magasabb volt a válási ráta. A Budapesti Királyi Törvényszéken pereskedőkről viszont előzőleg az derült ki, hogy az özvegyek által kötött új házasságok kevésbé voltak kitéve a bontás veszélyének (a „normális” házasodók csoportjában arányuk magasabb volt, mint a pereskedők között), illetőleg csupán a jóval kisebb súlyú képviselő elvált újránházassodók kerültek sokkal nagyobb eséllyel (megint) a Törvényszék elé. E tekintetben

34 A mintavétel, az összes keresztény felperes férjet — technikai okból nem vizsgálhattuk közvetlenül a feleségeket — érintően, az iparosok esetében 189, az állami, fővárosi, vasúti hivatalnokok, ügyvédek, orvosok, gyógyszerészek, tanítók, tanárok esetében összesen 159 főt fed le.

35 A házastársak közötti korkülönbség szociálisan eltérő voltáról bajor és (két világháború közötti) budapesti példát hoz: *Szél Tivadar: A budapesti házasságok.* Budapest, 1935. 167–168. p. Eszerint az 1929-ben Budapesten házassuló munkás nőlegények és menyasszonyok között az átlagos korkülönbség 2,5 év, a „polgár” házastársak között viszont — saját eredményünkkel pontosan megegyezően — 5,2 év volt.

azonban még nagyobb az ellentmondás, ha személyre vesszük a Kolozsváron válópert folytatók csoportját (9. diagram).

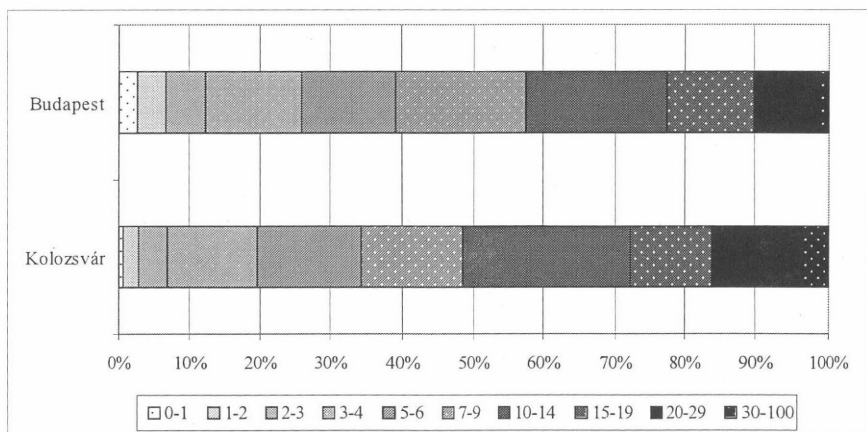
9. diagram. A Budapesti Kir. Törvényszéken (1872–1895 között) és a Kolozsváron pereskedő budapestiek (férfiak/nők) családi állapota a házasság megkötésekor³⁶

A kolozsvári családi állapot-előfordulások száma ugyan meglehetősen kicsi, de így is egyértelműen látszanak az alapvető különbségek, amennyiben sokkal nagyobboknak mutatkozik az elsőházások (83%, a törvényszéki 74%-kal szemben), illetve sokkal kisebbnek az elvált újránházasságok hányada (mindössze 2%, a törvényszéki 8%-hoz képest). Vagyis ennek alapján a kolozsváriak körében *egyáltalán nem ítéltük lényegesnek azt a körülményt, hogy valamely válóperes szereplő (legalább) második házasságát kötötte*. Az egyszer már elváltak ritkaságán egyébiránt cseppet sem lepődhetünk meg, ha meggondoljuk, hogy a Kolos-Doboka-köri Alpapi Törvényszék előtt sokkal nagyobb arányban jelentek meg katolikusok, illetve a válóper miatt a katolikus vallást elhagyó házastársak, mint a fővárosi bíróságon (vö. 4. diagrammal), ők ugyanis, a protestánsoktól eltérően, korábban nem válhattak el, illetve nem köthettek elváltként új házasságot. (Mellesleg, a kolozsvári

36 Az unitárius egyházi bíróságon pereskedő párok esetében, a hiányos házasságkötési adatok, illetve az anyakönyvi kutatás részlegessége miatt, csak 89 alkalommal (42%) ismert a házasságkötéskor fennálló családi állapot. A Törvényszéken válópert folytató keresztény házások körében 647 esetben (61%) rögzíthető ugyanez az adat.

ri elváltak a 4. diagramon az „unitárius” vallásúak között található, akik még korábbi válásuk idején tértek be.) Ami viszont az özvegyek eltérő hányadait illeti, ismételten a két csoport szociális összetételének különbözőségére hivatkozhatunk: az özvegy újraházasodások gyakrabban fordultak elő iparosok között, akik a Budapesti Királyi Törvényszéken pereskedők között nagyobb súllyal voltak jelen.³⁷ A kolozsvári válópereken keresztül eszerint egyszerűen a protogám házasságok nagyobb arányával jellemezhető „középosztálybeli” házassági minta köszön vissza.

Az alacsony házassági életkor kapcsán fentebb már érintett feltevést, miszerint a váláshoz maga a túlságosan fiatalon kötött, meggondolatlan-elsietett házasság vezethetett, megkérdőjelezi az érintett budapesti (keresztény) kötelékek fennállása időtartamainak tüzetesebb vizsgálata (10. diagram).

10. diagram. A Budapesti Kir. Törvényszéken (1872–1895 között) és a Kolozsváron beperesített házasságok fennállása³⁸

Ahogy az már a házassági és perindítási életkorok jellegzetességeiből (vö. 7. és 8. diagramokat) is kiderülhetett, az unitárius válóper tárgyat képező házasságok formálisan jelentősen hosszabb ideig tartottak, mint a budapesti (keresztény) át-

37 A Budapesti Királyi Törvényszéken 1872–1895 között pert indító iparos férfiak által kötött házasságok 21%-ában volt egyik vagy mindkét fél özvegy; egyes „középosztálybeli” foglalkozási kategóriáknál ez az arány csak 15%-ra tehető. A mintavétel 107 iparost és 87 állami hivatalnokot, ügyvédet, orvost, tanárt stb. érintett.

lag. Azoknak alig egyötödét lehetne elhamarkodottnak minősíteni azon az alapon, hogy mindössze néhány (legfeljebb 3) esztendőt értek meg, szemben a törvényszéki egynegyeddel. Ezzel szemben a kolozsvári frigyek nagyjából fele egy évtizednél is tovább tartott. Természetesen, a formális időtartamok megtévesztő lehetnek, hiszen a tulajdonképpeni szakítás évekkal előzhetette meg a kereset beadását, de azon esetek alapján is, amikor ismerjük a tényleges házaselet végének idejét, 28%-ra tehető a maximum 3, és 30%-ra a minimum 10 éves együttélések aránya (a megfelelő törvényszéki hányadok: 38%, illetve 18%). A különélés időtartamát is figyelembe véve meglehetősen ritkának számított a gyors különválás utáni gyors perindítás (14%); a házasságkötéstől számított 3 éven belüli szakítást követően ugyanannyian vártak 3 évnél is többet a válókereset beadásával.³⁹ Hogy tisztábban lássunk, szükséges leszögezni: a Budapesti Királyi Törvényszéken felbontott házasságok aránylag, az országos átlaghoz képest, hosszú időt értek meg.⁴⁰ A migrációs válások által érintett frigyeket tehát különösképpen tartósaknak ítéelhetjük. A különbségek mögött egyébként mindkét összevetésben a házas viselkedés, illetve a házassági konfliktus kezelésének kulturális (felekezeti) sajátosságát gyaníthatjuk. Magyarán: az unitárius egyházi bíróságon beperesített házasságok azért tartottak jelentősen hosszabb ideig, mert magasabb volt a katolikus frigyek/házások hányada.

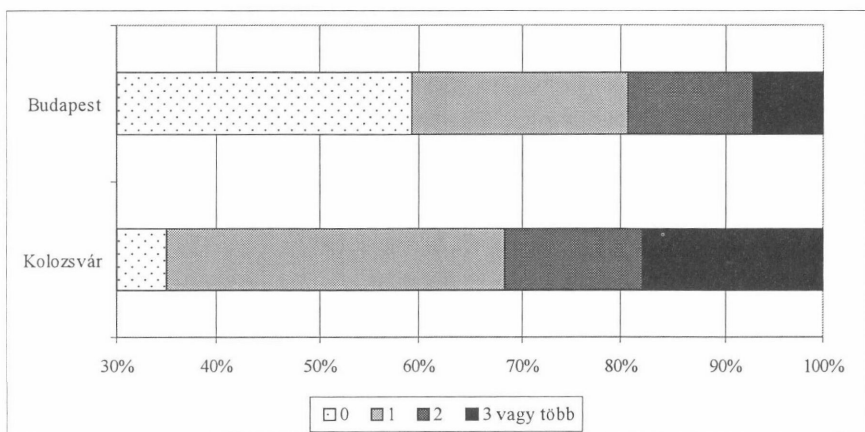
Végezetül, a felmerülő nehézségek ellenére, több szempontból is tanulságos lehet a beperesített házasságokból született (törvényesként vélelmezett kiskorú) gyermekek számának összehasonlítása. A Kolos-Doboka-köri Alpapi Törvény-

38 A házasság időtartama a törvényszéki perek esetében a kereset beadásának időpontjáig, a kolozsvári processzusoknál, miután a perindítás pontos dátuma csak kisebb részben tudható meg, az ítélethozatalig lett számítva (itt egyébként problémát okoz még a házasságkötés dátumának gyakori hiánya). A különbség nem számottevő, mivel az unitárius eljárás rendszerint — durván — két-három hónapot vett igénybe. Az esetszám, amikor a házasság fennállásának ideje megadható: 143 kolozsvári (68%), 969 (92%) budapesti kötelék.

39 A számításhoz szükséges adatok (a házasságkötés, a szakítás, és a perindítás vagy az ítélethozatal ideje) a kolozsvári perek esetében 92 (44%), a budapesti pereknél 947 házasságnál (89%) ismertek.

40 Azokban az években, amikor a fővárosban felbontott kötelékek fennállási idejét a válási statisztikákból ismerjük (1903–1906, 1908), jelentős különbségek állapíthatók meg a vidéken kimondott válások által érintett házasságokhoz képest. Ekként a 20. század elején, miközben a „vidéki” válások 27%-a érintett legfeljebb 3 évig tartó házassági kötelékeket, addig Budapesten a felbontott házasságok csupán 17%-a ért meg ilyen rövid időt. A M. Kir. Kormány 1903. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest, 1904. 433. p. A további évekre vonatkozó kötetekben: 1904: 461.; 1905: 449.; 1906: 450.; 1908: 450. p. Budapestre: BFSÉ, 1903: 29.; 1904: 31.; 1905: 31.; 1906: 40.; 1907–1908: 38. p. A számítás során az országos adatokból kivontuk a budapestieket, így kaptuk meg a „vidékét”.

szék eleve nem bírálhatta el a gyermekelhelyezés kérdését, így procedurális akadályok nem befolyásolhatták a válóper melletti döntést (ennek következtében a házasság gyermektelensége, avagy a gyermekek száma sok esetben nem is ismert). Ha most, a 11. diagram révén, összevetjük a budapesti (keresztény), és a kolozsvári processzusokban szereplő házaspárok ismert gyerekszám szerint képzett kategóriáinak arányait, alapvető eltérést mutathatunk ki.

11. diagram. A Budapesti Kir. Törvényszéken (1872–1895 között) és a Kolozsváron beperesített házasságokból született gyermekek száma⁴¹

Eszerint a Kolozsváron pereskedő gyermekes házaspárok aránya (65%) egészen meglepően magas mértékben múlta felül a fővárosi törvényszéki hányadot (41%). A különbség a sokgyermekesek esetében volt a legnagyobb: amíg 3 vagy több gyermek a Budapesti Királyi Törvényszéken beperesített házasságok mindössze 7%-ból, addig az unitárius bíróság elé kerülők 18%-ából származott. Nyilván a hosszabb ideig tartó házasságokból több gyerek születhetett, mégsem lehet tisztán demográfiai tényezőkkel magyarázni a jogi viselkedést. Magunk inkább a szociáli-

⁴¹ A kolozsvári és a budapesti ismert esetek száma: 123, illetve 894 házasság. Utóbbival kapcsolatban egzakt módon nem mérlegelhető, de az értelmezésnél figyelembe kell venni: a gyermekhazavétel mértékét, a törvényszéki válóperekben törvényes utódokként regisztrált, ténylegesen illegitím gyerekeket. Az unitárius pereknél a jogi szabályozás — a bíróság nem foglalkozhatott a gyermekek sorsával — némileg bizonytalanná teszi a minta megbízhatóságát.

san eltérő attitűdök jelentőségét hangsúlyoznánk. Tapasztalatunk szerint, a társadalmi hierarchia magasabb fokán állókat (műveltebbeket, iskolázottabbakat) kevésbé rettentette vissza a válástól az a tény, hogy kiskorú utód(ok)ról kellett gondoskodni. A Budapesti Királyi Törvényszéken pereskedők között az iparos házaspárok mindössze 37%-ának született gyermeke a tönkrement házasságból, miközben a „középosztályhoz” sorolható kategóriákból vett mintában ez az arány már 47% volt.⁴² Mivel a Kolozsváron megfordulók között utóbbiak nagyobb súlyal voltak jelen, ez a fajta magatartás is jellemzőbbnek ítéltető. Emellett persze fontolóra kell venni a kétféle procedúra különböző természetét is. Így míg az unitárius egyházi bíróság eljárását közvetlenül nem befolyásol(hat)ta az a körülmény, hogy a peres felek a gyermekelhelyezés kérdésében dűlőre jutottak-e vagy sem, a Budapesti Királyi Törvényszéken a gyermekes házaspároknak ahhoz, hogy kimondják a házasság felbontását, meg kellett egyezniük e tárgyban, avagy a bíróságra bízni a döntést. Emitt tehát, ha született utód a házasságból, számos akadályt lehetett a válás útjába gördíteni, míg Kolozsváron a kiskorú gyermek(ek) köré nem épülhetett eredményes védekező jogi taktika.

V. Joggyakorlat és joghasználat

A „kolozsvári házasság” Budapesten (és szerte az országban) már azelőtt viszonylag széles körben ismertté vált, hogy intenzíven kezdték volna használni a jogi kiskaput. (Példának okáért, Jókai Mór 1862-ben napvilágot látó Politikai divatok c. regényében már utalt a könnyebb erdélyi válás lehetőségére.)⁴³ Abban, hogy a migrációs válások mégis csak jóval később, az 1870-es évektől, és igazán az 1880-as évek derekától kezdtek megszorodni, bizonyára számos tényező közrejátszott. A válás, mint a szakításig fajuló házassági konfliktusok megoldásának legitim eszköze, a fővárosban a század közepén még alig-alig került használatba. A bontások száma attól kezdve indult észrevehetően növekedésnek, hogy az 1868:XLVIII. tc. a (kitért) katolikus férjek és feleségek előtt is megnyitotta a jogintézményt. E mozzanat jelentősége aligha becsülhető túl: láthattuk, hogy Budapesten az unitárius egyházi bíróság eljárása iránt túlnyomó többségében katolikusok mutattak érdek-

42 Az összes felperes férj — akinek a foglalkozása kategorizálható, és akinél a gyermekszám ismert volt — házasságát felölölő mintában 125 iparos, illetve 137 vasúti, állami, fővárosi hivatalnok, ügyvéd, orvos, tanár házaspárt vizsgáltunk.

43 „Béla Fertőy Szerafin válópere miatt utazik egész Erdélyig, ahol, mint mondják, könnyebben megy az elválás.” Jókai Mór: Politikai divatok. Budapest, 1979. 406. p.

lődést. Az 1880-as évek elején a felsőbbírósi joggyakorlat más összefüggésben már tárgyalt „konzervatív” fordulata sokakat alternatív megoldások keresésére ösztönözhetett. Végeredményben pedig az erdélyi kiségyház fővárosi megjelenése ugyanakkor, a különös lehetőség legitimitásának tisztázódása az évtized derekán, valamint megismertetése a potenciális ügyfelekkel s az azokat toborzó—orientáló ágensekkel (ügyvédekkel) együtt hozta létre azt a jogi teret, amelyben az egyedi esetekből az 1890-es évekre valóságos mozgalom jöhetett létre.

A felsoroltak mindazonáltal nyilvánvalóan csak a szükséges kereteket teremtették meg a kolozsvári perindítást illető döntések meghozatalához, és részben kivitelezéséhez. Ennél fontos szempontként vehető fel, hogy az unitárius procedúra népszerűsége mindvégig, a jogi kiskapu 1895-ös elrekeszeléséig, viszonylagos maradt, s a válóper indítók zöme azt követően is helyben próbált meg véget vetni megromlott házasságának, hogy jogtechnikailag immár mi sem állt az alternatív „kolozsvári házasság” lebonyolításának útjába. Az alapvető kérdés ezek után — amire a továbbiakban a választ keressük — az, vajon milyen megfontolásból vállalkozhattak egyesek erdélyi válóperre, illetőleg mégis mi szoríthatta korlátok közé az ilyen elhatározást hozók számát és körét.

Talán a legfontosabb, amit az ügyfeleknek és képviselőiknek az állami, vagy az unitárius egyházi bíróságon indítandó válóper tekintetében annak idején mindenképpen mérlegre kellett tenniük, a kivívható előnyök (és a várható hátrányok) gyökeresen eltérő jellege volt. A korabeli polgári perrendtartás az egyházi fórumok hatáskörét a köteléki kérdés elbírálására korlátozta, s azoknál minden egyéb, a házassági viszonyból származtatható jogigény érvényesítését kizárta.⁴⁴ Ekként a következő évtizedekben, amíg egyházi fórumok hivatalosan működtek, a közös gyermekek sorsát illetően, valamint a házassági vagyoni (hozományi, közszerzeményi, tartási) vitákban egyedül az állami bíróságok ítéelhettek. A válókereset beadására készülő férjek és feleségek tehát, ha a Kolos-Doboka-köri Alpapi Törvényszékhez folyamodtak, eleve csak házasságuk felbontását remélhették: az elérhető legfontosabb eredmény a terhes kötelékből való kilépés, illetőleg — és ezzel válik a jelenség „kolozsvári házasságként” történő emlegetése még inkább érthetővé — az újránházasság képességének megszerzése volt.

A dilemma súlya természetesen nem mérhető egyetlen, a források által felkínált mutató alapján sem, illetőleg a változó jogi erőterben értelmetlen is lenne statikus képletek után kutatni, így a következőkben pusztán két kiragadott esettel próbáljuk érzékeltetni az unitárius eljárás (lehetséges) fény-, és — még inkább — árnyoldalait.

44 1868. évi LIV. törvénycikk a polgári törvénykezési rendtartás tárgyában. 22. §. CJH CD.

Nyilvánvalóan a gyors újrarászódás vonzotta azt a feleségétől korábban már (ágytól-asztaltól) elvált, Budapesten élő országgyűlési képviselőt, aki az 1881. március 14-én eszközölt unitárius betérést követően a Kolos-Doboka-köri Alpapi Törvényszéken adott be válókeresetet, s akinek elsőfokon 1881. április 6-án hozott bontó ítéletét az unitárius Főpapi Törvényszék április 21-én emelte jogerőre. A villámgyors válás nyomán ugyanis alig két hónappal később, 1881. június 16-án máris megesküdhettek választottjával, egy fővárosi özvegy nővel.⁴⁵ A jelek szerint erről különélő neje és négy gyermeke mit sem tudott addig, amíg a férfi váratlan — karlsbadi mézesetek alatt bekövetkezett — halála után terítékre nem került az örökség sorsának kényes kérdése. Az elvált férj előzőleg tett ugyan kísérletet vagyoni viszonyai rendezésére (az 1881. június 14-én kötött házassági szerződésben fenntartotta gyerekei öröklési jogát, s új feleségének csak évi 1200 forint évjáradékot helyezett kilátásba), de azt rövidesen maga húzta keresztül Karlsbadban alkotott fiókvégrendeletével (ennek tartalmát nem ismerjük). A megrökönyödött család mindenesetre 1881. augusztus 23-án a Budapesti Királyi Törvényszéken nem csupán a testamentumot támadta meg, hanem egy füst alatt a házasság érvénytelenítését is kezdeményezte. A közel négy évig tartó, fordulatokban bővelkedő processzus végül felperesek teljes kudarcát hozta, amennyiben a Kúria 1885. június 11-én hozott ítéletével végül nem csupán a házasság, de a végrendelet érvényét is fenntartotta. Nem nehéz belátni, hogy a lehetséges jogvitákat megelőzhetette, de legalábbis szűkebb mederbe terelhetette volna, ha a válást királyi törvényszék mondja ki, szokás szerint szabályozva a házasságból született gyermekek tartását, illetve rögzítve a házassági viszonyból fakadó vagyoni kérdések rendezését.

Hiába tétetett tehát fogamatba az „új, boldogabb házasságra” felszabadító unitárius ítéleti formulában foglalt dezidérium, ha a lezárni kívánt viszály más frontokon tovább húzódott, sőt adott esetben újult erővel lángolt fel. Így járt az a Budán lakozó nyugdíjas vasúti hivatalnok, aki az 1880-as évek derekán, az öt másfél évtizede elhagyó, három közös gyermeküket magával vivő nejétől próbált legalísan is megszabadulni. A férfi korábban két ízben is — 1872-ben, majd 1884-ben — ágytól-asztaltól való elváltásért folyamodott az esztergomi érseki szentszéken, de a pert először letette, később pedig keresetét az egyházi bíróság elutasította (többek

45 A betérés: BUE bet. akv. 1881. márc. 14-i bejegyzés. A válás: EUEGyLt FT Jkv. 35/1881. (Periratok nem maradtak fenn.) A házassági szerződés: BFL VII. 170. Jeszenszky Danó közjegyző iratai. 338/1881. A házasságkötés: *Archivele Naționale Direcția Județeană Cluj*. Kolozsvári Református Egyházközség házassági anyakönyvei, 1881. jún. 16-i bejegyzés. A vagyoni per: BFL VII. 2. c. 1881. I. 473.

között azért, mert felesége tanúkkal bizonyította egy másik nővel folytatott házasságtörő viszonyát). A szentszéki per utolsó felvonása előtt evangélikus hitre tért felperes 1886 tavaszán immár a házasság felbontását, illetve a processzus Budapesti Királyi Törvényszéken való folytatását kérelmezte. A perfolyam alatt azonban meggondolta magát, s ez év december 16-án unitárius vallásra térve, 1887-ben a Kolos-Doboka-köri Alpapi Törvényszékhez fordult. (Az időzítés aligha véletlen: 1886. november 30-án született a Kúria elvi jelentőségű döntése, amely kimondta az unitárius bíróság magyarországi illetékességét.) Az elsőfokon 1887. november 16-án hozott bontó ítéletet a Főpapi Törvényszék december 6-án jogerőre emelte. A Galgócon élő (volt) feleség azonban visszavágott, s 1888. június 14-én beadott keresetével a Budapesti Királyi Törvényszéken évi 695 forint végleges nőtartást követelt. (Jogi képviselője egyébként az unitárius eljárás akkor még elszánt kritikusa, Szehtlo Kornél volt.) Amint a fennmaradt ítéletekből kiderül, a férj egy korábbi per nyomán, 1882-től ideiglenes nőtartást fizetett nejének, amelynek évi 200 forintra korlátozása iránt a nőtartási processzussal párhuzamosan ugyancsak keresetet adott be. A helyzetet tovább bonyolította, hogy vasúti hivatalnokunk választotta — akivel feltehetően, ahogy az az 1884-es szentszéki ítélet alapján valószínűsíthető, legalábbis évek óta együtt élt — 1888. március 28-án szintén unitárius vallásra tért, illetőleg július 29-én meg is esküdtek egymással. A Törvényszék mindenesetre csak évek múlva, 1891. december 15-én hozta meg verdiktjét, amely (a férfi évi 2685 forint jövedelméhez mérten) 300 forint végleges nőtartást, s 180 forint perköltség fizetésére kötelezte pervesztes alperest. Eszerint ugyanis:

„[...] Tekintve azonban, hogy az 1868. évi XLVIII. t.c. 1. §-a értelmében, egyes házassági válóperekben mindenik félre nézve egyedül saját illetékes bíróságának saját hitelvi alapján hozott jogerejű ítélete kötelező, a római katolikus alperes[re] nézve pedig az 1868. évi LIV. t.c. 22. §-a értelmében reá illetékes egyházi bíróság a peres felek között létrejött házasságot felperesre nézve fel nem bontotta, s így az reá nézve most is jogérvényesen fennáll; tekintve továbbá, hogy a nő a házasság tartama alatt mindaddig, míg vétkeisége jogérvényes ítélet által meg nem állapították, férjétől illő tartást követelhet, s az a körülmény, hogy a házassági kötelék a férjre nézve egyoldalúan felbontatott, és utóbbi újabb házasságra lépett, magában véve a férj tartásdíj fizetési kötelezettségét meg nem szünteti: ezen okokból [...] az ítélet rendelkező részéhez képest alperes a női tartásdíj fizetésében, s a perköltségek viselésében elmarasztalendő volt.”

A férfi hasztalan érvelt azzal, hogy ő már elvált, s egyszerre két nő tartására mégsem kötelezhető, illetve hiába próbálta felmelegíteni a (volt) feleség házasságtörését illető, a Budapesti V. Kerületi Királyi Járásbíróságon előterjesztett vádakat, a Törvényszék hajthatatlannak bizonyult. A fellebbviteli eljárás során előbb az Ítéletábró, majd 1892. szeptember 23-án a Kúria is jóváhagyta az elsőfokú ítéletet, amelyek nyomán az újrَاهázasodott férjet két évtizede különél felesége életfogytiglani eltartására szorították. (A gyerekek egyébként időközben nagykorúvá váltak, bizonyára csak ezért nem került szóba gyermektartásdíj fizetése.)⁴⁶

Az utóbbi eset kapcsán további, szempontunkból különösen fontos körülményre világít rá a férfi 1888. július 17-én kelt, zaklatottnak tűnő levele, amelyet a vagyoni per tárgyában a kolozsvári unitárius espereshez intézett:⁴⁷

„Egy új per miatt, mely [sic!] elválasztott nőm ellenem indított, és panaszában ezen állítás [sic!] tesz, hogy ő az elválásról csak mostan értesítve van, miszerint ő előbb semmiféle értesítést vagy meghívást nem részesült [sic!] és hogy ennek következtében mint elvált nő nem tekintheti ő magát s. a. t.

A kir. törvényszék, kinél a per folyamában van, és aki minden alkalmat felhasznál, hasonló esetekben igen nagy nehézségek okozni [sic!], kiváltképpen az unitárius félnek [kiemelve — N.S.], kívánja tudni, vajon igaz-e ezen nő állítása [...]”

A sarokba szorított exférj megjegyzésében lehetett igazság. Az állami bíróságoknak minden okuk megvolt, hogy alkalomadtán megkeserítsék a kolozsvári válalkozók életét. Vasúti tisztviselők és társai, hogy mihamarabb elérjék céljukat, az unitárius betéréssel rendre kijátszották a királyi törvényszékek illetékességét (néha közvetlenül a várhatóan kedvezőtlen ítélet meghozatala előtt). A felsőbbbíróságok tekintélyén, amelyek korábban megpróbálták véget vetni a „visszaéléseknek”, komoly csorba esett azzal, hogy évekig tartó huzavona után, valószínűleg politikai nyomásra, kénytelenek voltak elismerni a kolozsvári unitárius bíróság általuk megtámadott magyarországi illetékességét. Esetünkben az első feleség nyilvánvalóan „rájátszott” erre a körülményre, amikor — amint a periratokból egyértelműen kiderül: minden alapot nélkülözően — azt állította, hogy Kolozsváron megidézése

46 A válóper: EUEGyLt FT 102/1887. A nőtartási per: BFL VII. 2. c. 1888. I. 312. A férfi választottjának unitárius betérése: BUE bet. akv. 1888. márc. 28-i bejegyzés. Az újrَاهázasodás: BUE ház. akv. 1888. júl. 29-i bejegyzés.

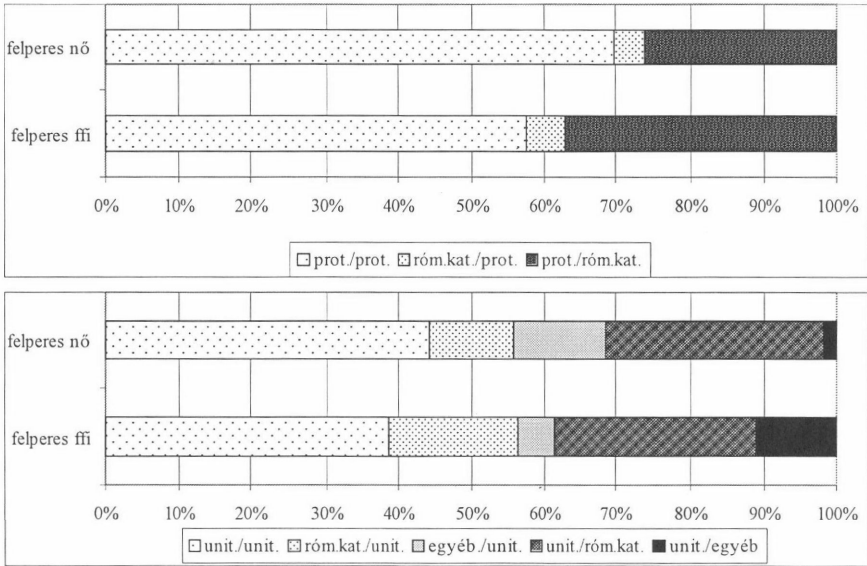
47 A hivatkozott levelet annak idején a válóperes iratokhoz szerelték: EUEGyLt FT 102/1887.

nélkül mondták ki a házasság (egyoldalú) felbontását. A panasz ugyanis ebben a formában az unitárius eljárás kapcsán elterjedt egyik alapvető etikai kifogást visszahangozta.

Ilyen körülmények között különös jelentősége lehetett, hogy a Kolozsváron való szándékozók meg tudtak-e egyezni egymással. Bizonyos, a válókereset beadásakor fogható jelekből szerencsére következtetni lehet az előzetes konszenzusra, avagy annak hiányára. Így a perindítást megelőző ki- és betérések (vagy azok elmaradása) sok tekintetben árulkodó. Az 1868:XLVIII. tc. 1. §-a értelmében a „vegyes házassági válópereket” a felek vallása szerint illetékes bíróságok, adott esetben külön-külön tárgyalták: először az alperesre, majd pedig, a jogerős ítélet megszületése után, a felperesre nézve illetékes bíróság. A betérések révén tehát előre meg lehetett teremteni azt a peres konstellációt, amely a felek érdekeinek, hajlamainak a leginkább megfelelt. S viszont: ha ez nem történt meg, mindig ott lebegett az elhúzódó jogi konfliktus réme. Ennél már előzőleg felvetettünk két fontos, ebben a kontextusban is érdekes szempontot: az egyik, hogy a fővárosi törvényszéki pereskedőkhöz képest, a kolozsvári perekben a római katolikus felek jóval nagyobb hányada maradt meg hitén (vö. 4. diagrammal); a másik, hogy a nők körében jelentősen kisebb volt az unitárius betérők aránya (vö. 5. diagrammal). Ezúttal a perindítás, egyének helyett, mindkét peres felet figyelembe vevő jellemzőit — a nemi specifikummal, és a vallási hovatartozással egyetemben — tanulmányozhatjuk a 12. diagramon.

Még mielőtt azonban az eredmények elemzésébe vágnánk, röviden ki kell térnünk a peres aktivitás nemi különbségeinek hagyományos mutatójára, ami az arányokat szemléltető diagramon természetesen nem látszik: tény, hogy a Kolozsváron szerencsét próbáló fővárosi házastársak körében a feleségek valamivel gyakrabban indítottak válópert (a felperesek 52%-a volt nő). A Budapesti Királyi Törvényszéken ezzel szemben a férfiak voltak aktívabbak, szintén nem sokkal, amennyiben a felperesek között a nők hányada csak 49%-ot tett ki. Mindennek persze önmagában nincs különösebb jelentősége, hiszen a válóper megindításának speciális magyarországi szabályozása miatt ebből — mindjárt látni fogjuk — nem lehet automatikusan a peres aktivitásra vonatkozó evidenciát előállítani.

Jellemzően előzetes megegyezésre utal az, amikor a perfolyam alatt mindkét fél unitárius vallásúként szerepelt, avagy ugyanők — a Budapesti Királyi Törvényszéken — valamely protestáns (nem-unitárius) felekezet tagjai voltak. A processzus ilyenkor nem került más bírósághoz, s egy füst alatt mindkét félre nézve kimondhatták a házasság felbontását. Az első fontos különbség tehát, hogy az ilyen típusú válóperek aránya Kolozsváron mindössze 42%-ot tett ki, miközben a hasonló processzusok hányada a fővárosban 63% volt (a nemi specifikum mindkét eset-

12. diagram. A Budapesti Kir. Törvényszéken (1872–1895 között) és a Kolozsváron indított házassági bontóperek megoszlása a felperes neve, illetve a felek (aktuális) vallása szerint⁴⁸

ben megegyező: az efféle „sima” perekben a nők gyakrabban szerepeltek felperesként). Elsietett volna azonban azt a tanulságot levonni, hogy míg Budapesten a házastársak többsége előzetesen megegyezett a házasság felbontásában, addig Kolozsvárra zömmel konfliktusos perek kerültek. A konszenzusos perek közé számíthatók ugyanis azok az esetek is, amikor katolikus (illetve egyéb nem-unitárius) felperes adta be a keresetet protestáns, avagy unitárius házastársa ellenében, hiszen ekkor a pert először tárgyaló alperesi bíróság szintén gyorsan kimondhatta a válást. Márpedig ez a típus jóval gyakrabban fordult elő az erdélyi városban, mint Budapesten (24%, szemben a fővárosi 5%-kal).

48 Az ismert esetek száma: Kolozsváron 101 férfi és 109 nő indított válóperet; a Budapesti Királyi Törvényszéken 406 férfi és 387 nő adott be válókeresetet. Utóbbinál megint csak a keresztény pereket vettük figyelembe, de ezúttal – és ez fontos különbség – csak azokat, amelyekben legalább az egyik fél római katolikus-protestáns áttért volt (ezzel a tisztán protestáns frigyekeket próbáltuk a mintából kizárni).

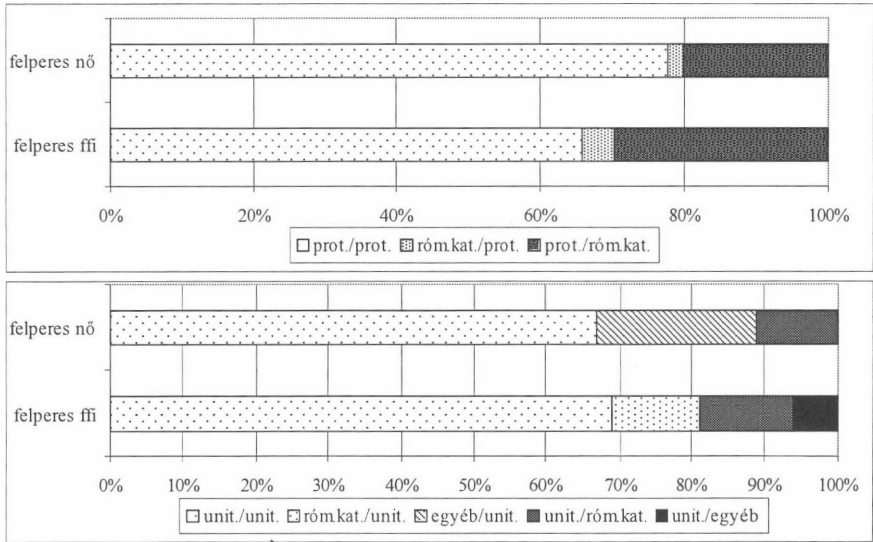
Az utóbbi típus kolozsvári magas aránya mégis, közvetett módon, utal azokra a procedurális nehézségekre, amelyekkel az unitárius áttérteknek ellenkező esetben szembe kellett volna nézniük (amellett persze, hogy egyúttal az unitárius áttéréssel szembeni ellenérzéseket is kifejezheti). Ezekben az esetekben ugyanis nyilvánvaló, hogy a nem-unitárius felek úgy kezdeményezték a pert, hogy közben maguk nem kívánták igénybe venni a Kolos-Doboka-köri Alpapi Törvényszék (igazságszolgáltatását, illetőleg részben, ha katolikus valláson maradtak, a válásból sem kértek. Ellenérzéseik dacára, mégis hajlandóknak mutatkoztak megkönnyíteni házastársuk dolgát, amennyiben ők adták be a válókeresetet, lehetővé téve, hogy először arra nézve mondják ki a válást. Külön hangsúlyozandó, adott esetben mekkora önmegtagadás szükségeltetett ahhoz, hogy a katolikus felperes a házasság felbontását kérelmezze (mellesleg, amint a diagramon látható, erre többnyire férfiak mutattak hajlandóságot). Nem véletlen eme pertípus elhanyagolható súlya a Budapesti Királyi Törvényszéken.

Ezzel együtt is tagadhatatlan, hogy *Kolozsváron, a fővároshoz képest, valamivel nagyobb arányban indulhattak olyan ügyek, amelyek kapcsán a viszálykodó házastársak a válóper megindítása előtt nem tudtak megegyezésre jutni, s a válást ellenző fél nem volt hajlandó megkönnyíteni sem áttéréssel, sem pedig a felperesi szerep átvállalásával partnere dolgát. Míg a Budapesti Királyi Törvényszéken 32%-ot tett ki a nem-protestáns (katolikus) alperesek ellen indított perek hányada, addig a Kolos-Doboka-köri Alpapi Törvényszéken (a nem-unitáriusok alpereseket figyelembe véve) már 35%-ot. A diagramon látható, hogy a konfliktus, de legalábbis a támasztott eljárásjogi akadály, mindkét esetben jellemzően a feleségek ellenállására vezethető vissza. Az unitárius bíróságon pereskedőket illetően fel kell hívni még a figyelmet az unitárius/egyéb-kategória jelentőségére (amely ugyancsak a férfiak által indított processzusoknál volt gyakori felállás), mert az eljárás ezekben az esetekben húzódnak a legtovább. Ha az unitárius felperes ellenfele katolikus hiten maradt, a per — erre később még ki fogunk térni — vagy egyáltalán nem került a szentszékre (amennyiben a felek korábban ágytól-asztaltól már elváltak), vagy várható volt, hogy — a kialakult gyakorlatnak megfelelően — a házasság felbontására irányított keresetet a katolikus egyházi bíróság nem hajlandó tárgyalás alá venni, s a per rövidesen Kolozsvárra kerül. Ha viszont alperes protestáns hitre tért, a válóper először a Budapesti Királyi Törvényszék tárgyalta, amely nem adta ki kezéből ilyen könnyen az ügyet; ráadásul alperes hamarabb kiszabadult a kötelékből, s elérhette a függő kérdések (vagyonmegosztás, gyermekelhelyezés) számára kedvező bírói rendezését is. Ezt az unitárius felet sarokba szorító, bár mentálisan nem könnyen vállalható (herézist feltételező) procedurális bravúrt jellemzően — még egyszer hangsúlyozzuk — nők hajtották végre.*

A másik fontos tanulság, amelyre az imént már többször céloztunk, hogy *a házassági vizályok legtöbbször a feleségek ellenállása miatt torkolltak „kolozsvári házasság” kapcsán legális konfliktusba*. Világos, hogy ennél az esetek jelentős részében nem (hit)elvi megfontolások játszottak szerepet: jellemzően több férfi maradt katolikus valláson, mint nő (a Budapesti Királyi Törvényszéken éppen fordított volt a helyzet); illetőleg a nem-unitárius nők számottevő része olyan egyéb protestáns felekezetre betért feleség volt, aki eszerint — amint korábban rámutattunk — nem a házasság felbontását ellenezte, csupán a jogi kivitelezés módját. A dolog véleményünk szerint elsősorban a bírói hatáskör imént tárgyalt eltérő szabályozásával függ össze: a feleségek a csak a köteléki kérdésben dönteni hivatott unitárius bíróságtól hatáskör hiányában nem várhatták anyagi biztonságuk megteremtését vagy megerősítését, s atyai hatalom alatt álló gyerekeik jövőjét sem biztosíthatták elvárásaiknak megfelelően. Ha meggondoljuk, hogy a nők számára a válóperes procedúra felvállalásával járó materiális, és egyéb nem kézzelfogható hátrányokat gyakran pontosan ezek az előnyök ellensúlyozhatták, nem csodálkozhatunk a jogi viselkedés feltárt alakulásán.

Feltevésünk mindenestre némileg biztosabb talajon állhat, ha a 13. *diagramon* megnézzük a fenti perindítási típusok megoszlását azon esetekre szűkítve, amikor a beperesített kötelékből nem született, vagy nem volt életben kiskorú gyermek, s így a bontás egyik legnagyobb (mentális és legális) akadályával egyáltalán nem, tehát az unitárius procedúra befejezése után sem kellett számolni.

Itt valóban érdemes kiemelni azt a — megint nem látható — momentumot, hogy az ismert gyermektelen házasságok részesei esetében, akár Budapesten, akár Kolozsváron, a válókeresetet jóval nagyobb arányban adták be nők, mint férfiak. Az igazán lényeges különbség ennél, hogy az unitárius pereknél nem egyszerűen nőtt, hanem szabályszerűen megugrott a női felperesek hányada azon házasságoknál, amelyekből nem származott utód: a teljes mintában mért 52%-hoz képest 63%-ra (ez Budapesten, a kimutatott 49%-hoz képest kisebb mértékben, 52%-ra emelkedett). Ezt azonban mindenekelőtt a perindítás alapján konszenzusosnak ítéltető perek sokkal magasabb aránya ruházza fel jelentőséggel: azok a teljes unitárius minta 65-66%-ához képest a gyermektelenek csoportjában már 86%-ot tettek ki. Jellemző az is, hogy a bizonyíthatóan gyermektelen házasságot érintő kolozsvári perekben mindössze 2 nő (5%) tartott ki mindvégig katolikus hite, és ezzel szükségképpen házassága mellett. A Budapesti Királyi Törvényszéken hasonló tendencia figyelhető meg, bár megint hangsúlyozandó, hogy itt a konszenzusosnak tartható válóperek 68%-os aránya csak 75%-ra nőtt azokban az esetekben, amikor a per megindításakor nem volt (életben) utód.

13. diagram. A Budapesti Kir. Törvényszéken (1872–1895 között) és a Kolozsváron indított házassági bontóperek megoszlása a felperes neme, illetve a felek (aktuális) vallása szerint, ha nem volt életben kiskorú utód⁴⁹

Minden jel arra mutat tehát, hogy gyermektelenség — mint a, feltevésünk szerint, „kolozsvári házasság” mindkét fél számára megnyugtató lebonyolítása útjában álló egyik legfontosabb tényező — esetén teljesen megváltozott a jogi eljárás modalitása. Az ilyen házasságoknál a kezdeményezés inkább a feleségekhez került, azzal együtt, hogy a peres felek a bontást illetően csaknem mindig megegyezésre juthattak. Legalább ennyire lényeges momentum, hogy, bár a fővárosban pereskedők magatartása hasonlóképpen alakult, a gyermektelenség ténye korántsem bírt olyan felszabadító erővel, mint az unitárius processzusok esetében. Ezzel szemben, úgy tűnik, a gyermek léte sokkal inkább megterhelte a kolozsvári procedúrát, amennyiben felerősítette az anyák ellenállását, akik az unitárius bíróságtól nem remélhették ezzel kapcsolatos jogaik védelmét, igényeik méltánylását.

49 Az ismert esetek száma: gyermektelen házasként Kolozsváron 16 férfi és 27 nő indított válópert; a Budapesti Királyi Törvényszéken 167 férfi és 183 nő adott be válókeresetet. A keresztény perek közül megint csak azokat vettük figyelembe, amelyek kapcsán legalább az egyik fél protestáns hitre tért római katolikus volt.

A bírói hatáskör korlátozottságát s az ebből fakadó hátrányokat leginkább a kolozsvári válóper gyors lefolyása és eredményessége egyenlíthette ki. Így még azokban az esetekben is, amikor a házastársak képtelenek voltak egymással megállapodni, s a perindítás az unitárius fél számára kedvezőtlen konstellációt eredményezett, biztosra lehetett venni a kitűzött cél, vagyis a válás elérését. Az összes budapesti vonatkozású pert figyelembe véve, egyetlen unitárius pereskedőt sem találunk, aki előbb vagy utóbb ne harcolta volna ki házassága felbontását. Ennek ellenére nem annyira az eredményesség jelentette a kolozsvári bontóper legfőbb vonzerejét, hiszen azokban az 1872–1895 között a Budapesti Királyi Törvényszéken indított ismert (keresztény) válóperekben is, amelyek eljutottak az ítélelhozatal fázisáig, a keresetek elhanyagolható részét, mindössze 2%-át utasították el jogerősen.⁵⁰

Magyarázat gyanánt gondolhatunk arra, hogy a távoli Erdélyben kimondott válás nem keltett akkora feltűnést, mintha a procedúra helyben zajlott volna. Annál is inkább, mivel az egyházi fórum lényegében a nagyközönség kizárásával ülésezett (csak az ítélel hirdetés zajlott nyilvánosan), míg az állami bíróságon a szabály a nyilvános tárgyalás volt, s csak kivételesen került sor zárt tárgyalás elrendelésére.⁵¹ A diszkrét eljárás részben magyarázná az ügyfélkör eltérő szociális összetételét: a társadalmi presztízs védelme, a családi szennyes nyilvános kitergetésének elkerülése leginkább az „elithez”, illetőleg a „középosztályhoz” sorolható házaspárok szemében lehetett kiemelten fontos szempont (jóllehet néhány idült konfliktus esetében a „kolozsvári házasság”, amint mondtuk, kifejezetten hozzájárult a botrány kipattanásához).

Sajnos, egyetlen olyan mutató sem áll rendelkezésünkre, amelynek segítségével, ha csak közvetetten is, tanulmányozhatnánk a fent felvetett szempont tényleges súlyát. A válókok talán valamit mondanak e tekintetben, bár kétségtelenül nem sokat: az unitárius egyházi bíróság előtt az ismert esetek mindössze 7%-ában hivatkoztak első helyen indiszkrét válóokra (hűtlen elhagyásra, házasságtörésre), nem a szokásos „engesztelhetetlen gyűlöleltre”; a Budapesti Királyi Törvényszék-

50 Számszerűen: a 960 ismert esetből mindössze 22 olyan perről tudunk, amely a kereset elutasításával végződött. Itt persze ki kell emelni, hogy a Budapesti Királyi Törvényszék levéltári fondjában rendszerint a befejező határozatok őrződtek meg (a pertestet kisélejtezték), így azoknak a válópereknek, amelyek idejekorán félbeszakadtak, vagy amelyeket letettek, nem maradt nyoma. Ehhez képest viszont az unitárius egyházi bíróságon indított valamennyi válóper ismert.

51 Törvényjavaslat a házassági kötelékek érvénytelenítése és felbontása körül követendő eljárás tárgyában. (A továbbiakban: Törvényjavaslat.) 40–41. §§. EUEGyLt FT jkv. 1880. (A dokumentum a Főpapi Törvényszék 1880. évi jegyzőkönyvébe lett befűzve!) 1868: LIV. tc. 102–103. §§.

ken ez az arány 12% volt.⁵² Az igazán lényeges különbség azonban, elsősorban az „engesztelhetetlen gyűlölet” miatt indított perekben tehető: az unitárius fórum gyakorlatilag a feldúltsági elvet alkalmazta, azaz a házasságot minden esetben rövid úton felbontotta, ha csak egyik fél is kitartott amellett, hogy házastársát gyűlöli, míg a fővárosi bíróságon pereskedőkre ilyen esetekben — főként az 1880-as évek szigorításai nyomán — hosszabb bizonyítási eljárás várt.⁵³

Az unitárius eljárás másik fontos, és immár empirikusan is alátámasztható, előnye a gyorsaság volt. A 14. diagram a vallásváltástól, illetve a perindítástól a jogerős ítélet megszületéséig eltelt időtartamok pertípusonként egymáshoz viszonyított arányait szemlélteti.

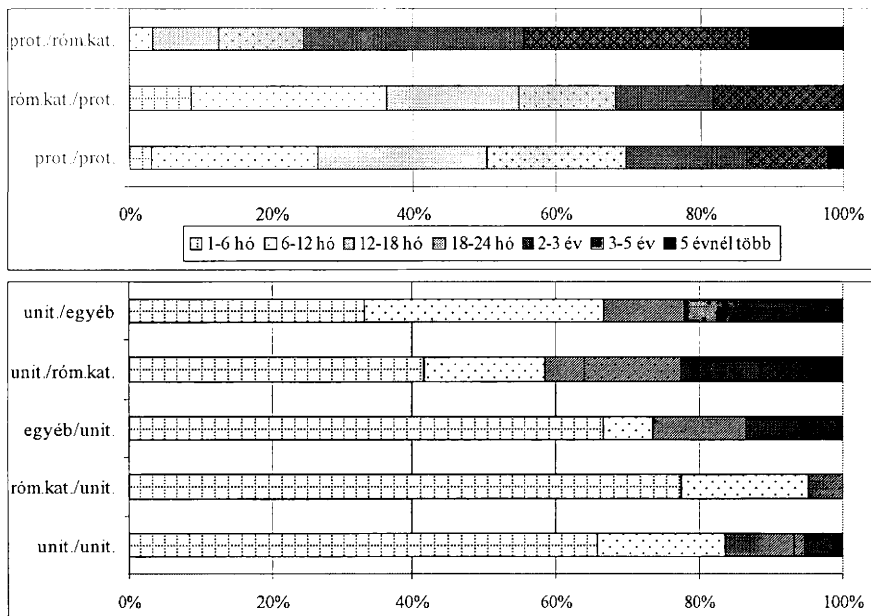
Az unitárius pereskedők összességében véve a vallásváltástól számított átlagosan egy éven belül (315 nap alatt) érték el a házasság felbontását, míg a Budapesti Királyi Törvényszéken indított válóperekben akkor is több mint két év (775 nap) számítható a jogerős ítélet megszületéséig, amennyiben a procedúra hosszának meghatározásánál a kereset beadásának időpontját vesszük figyelembe. Talán még többet mond, ha az átlagok helyett az alkalmazott kategóriák összesített arányait hasonlítjuk össze. Kolozsváron a vallásváltást követően fél éven belül célt érő felek az összes unitárius pereskedő több mint 60%-át tették ki, miközben Budapesten a processzusok alig 3%-a fejeződött be ilyen rövid idő alatt. Két évet is meghaladóan az unitárius betérőknek 10%-a volt kénytelen várakozni, a törvényszéki ügyfelek 42%-ához képest.⁵⁴

Ahogy az várható volt, a perindítás típusaitól függően változott az eljárás hossza: ekként a házasságot rendszerint rövid úton felbontották, ha mindkét fél átért unitárius vallásra, avagy — még inkább — ha a katolikus hitéhez ragaszkodó házastárs kapható volt a felperesi szerepkörre; ellenben hosszabb procedúrára kellett számítani, ha az unitárius betérő kénytelen volt más felekezetű hitvese ellen pert indítani. (Megjegyzendő, hogy az unitárius/egyéb-perek egy része azért volt

52 A felmérés az iratanyagot is hátrahagyó unitárius perekre korlátozódott: összesen 131 esetben lehetett megállapítani a hivatkozott (formális) válókokot. A fővárosi mintát 886 (keresztény) perben felhozott ismert válóok jelenti.

53 Sztéhló Kornél a következőképpen kommentálja az „engesztelhetetlen gyűlölet” megállapítását illető unitárius joggyakorlatot: „egyáltalában felesleges a sok példálózgatás, sokkal egyszerűbb lett volna őszintén kimondani, hogy a házasság engesztelhetetlen gyűlölség alapján felbontandó, ha az egyik fél válni akar, és sem a lelkeszi, sem a bírói békéltetés által nem sikerült őt ezen szándékától eltéríteni.” *Sztéhló*, 1890. 74. p.

54 Az átlagokat kolozsvári pereknél 237 fő betérésétől, illetőleg a Budapesti Királyi Törvényszéken 607 per időtartama alapján számítottuk. Ugyanezeket az időtartamokat alkalmaztuk a kategorizáláshoz is.

14. diagram. A Budapesti Kir. Törvényszéken (1872–1895 között) és a Kolozsváron indított perek, illetve eljárások időtartama pertípusonként⁵⁵

látszólag rövid lefolyású, mert a betérésre sokszor már a fővárosi válóper folyamán került sor.) Ez a Budapesti Királyi Törvényszéken válópert folytatók esetében is hasonlóképpen, csak természetesen még hosszabb átlagos időtartamokkal, ala-

⁵⁵ Az unitárius eljárás időtartamát egyenként, a betéréstől a jogerős ítélet meghozataláig számítottuk, mert a kereset beadását sajnálatos kutatástechnikai hiba miatt – a válókeresetek kültetei, amelyeken az érkeztetés dátuma szerepel, annak idején nem lettek lefényképezve – a legtöbb esetben nem tudtuk megállapítani. A számítást összesen 234 unitárius pereskedő esetében lehetett elvégezni. Az egyes pertípusokhoz tartozó esetszámok: unitárius/unitárius 135 fő (ennél természetesen mindkét fél adata külön lett figyelembe véve); római katolikus/unitárius 22 fő; egyéb/unitárius 15 fő; unitárius/római katolikus 53 fő; unitárius/egyéb 9 fő. Budapesten a perek időtartamát vettük figyelembe (a válókereset beadásától a jogerős ítélet meghozataláig): szám szerint 607 processzust. A pertípusonkénti esetszámok itt: protestáns/katolikus 148 per; katolikus/protestáns 22 per; protestáns/protestáns: 437 per.

kult.⁵⁶ Az unitárius/római katolikus-kategória kapcsán viszont fel kell hívni még a figyelmet egy fontos eltérésre, amely a fél éven belül véget érő procedúrák — erre a megfelelő pertípusnál a Budapesti Királyi Törvényszéken nem volt példa — magas, több mint 40%-os arányát magyarázhatja. Az ilyen típusú ügyek jelentős részben ún. „egyoldalú folyamodású perek” voltak: ha a házastársakat egyházi vagy világi bíróság korábban ágytól-asztaltól, ideiglenesen vagy véglegesen, már elválasztotta, bármelyik unitárius hitre tért fél kérelmezhetette az elválasztás bontással való változtatását. A házasságot ilyenkor, a másik fél meghallgatása nélkül, a korábbi ítéletben foglalt tényállás alapján bontották fel.⁵⁷ (Ekként válhatott el hat héten belül, katolikus felesége tudta nélkül, az egyik fentebb citált esetben szereplő országgyűlési képviselő.)

A diszkréció, a gyorsaság, és az egyéb eljárásjogi előnyök mellett azonban az unitárius procedura két jelentős, az ügyfélkört erősen behatároló hátrányára kell részletesebben kitérni: az egyik az unitárius betérés kényszere, a másik a relatíve magas perköltségek. Ami a betérést illeti, korábban már számot adtunk arról, miszerint a pereskedők nagyobb hányada, noha részint akár a házasság felbontására is kapható volt, nem tért át unitárius vallásra. Az ellenállás okai között nem kis szerepet játszhatott a felekezet „idegensége”. Az erdélyi kisegyház csak 1848-ban, illetve 1868-tól kapott a szűkebb értelemben vett Magyarországon is *recepta religio* státust, s — amint láttuk — az első egyházközség is csak 1881-ben alakult meg. Emellett az unitárius hitvallás olyan elemeire kell rámutatni, amelyek egy hívő katolikus számára elfogadhatatlannak számítottak: Jézus isteni természetének, a megváltás tanának tagadására. A vallásosság foka, a konverzió megélése egzaktnak mondható természetesen, a történész szegényes eszköztárával, nem mérhető, így csupán a válóperes iratokban, budapesti közjegyzők előtt kötött szerződésekben elszórt utalások, árulkodó anyakönyvi bejegyzések révén érzékeltethetjük a perindítást megelőző dilemma súlyát.

A válóperes iratokban mindenekelőtt a katolikus egyházhoz ragaszkodó házastársak részéről találkozhatunk az unitárius áttéréssel illető averzóval. Egy budai orvos megcsalt felesége a kolozsvári bíróság előtt sem rejtette véka alá lesújtó véleményét:⁵⁸

56 A budapesti átlagos időtartamok pertípusokként: katolikus/protestáns (22 per) 1,7 év; protestáns/protestáns (437 per) 1,8 év; protestáns/katolikus (148 eset) 3,1 év.

57 Törvényjavaslat 78. §.

58 EUEGyLt FT 125/1888.

Megvallom, hogy felperes kedvéért hitemet magamtól el nem dobtam, hogy ő, felperes annál jobban boldogulhasson. Megvallom, hogy nem csaptam fel holmi unitáriusnak, mint ezt dr. V. R. [anonimizálva — N.S.] tette, hogy annál gyorsabban kettétéphesse Isten és világ előtt szentesített köteléket, hogy annál gyorsabban szentesíthessen egy utált, törvénytelen és erkölcsértő viszonyt.

Talán hitelesebb az a félmondat, amely nem ügyvédi sugallatra, a tárgyalóteremben hangozott el, hanem egy unitárius válópert előkészítő magánjogi egyezségben lett rögzítve. Egy józsefvárosi magántisztviselő katolikus hitvese az 1891. április 25-én kötött válási szerződésben a következőképpen kommentálta a korábban református, most unitárius felekezetre betért férj számára adott, a házasság egyoldalú felbontásába való beleegyezését: „lelki üdvösségem az együttélés esetén különben is veszélyeztetve volna”.⁵⁹

Egy további különleges esetben, indirekt módon, az unitárius fél (racionalizált) ellenérzései is megfoghatók. Kínos magyarázkodásra kényszerült az egyik Pesten élő földbirtokosnő, miután a katolikus hiten maradó férjével szembeni szentszéki per során tett meggondolatlan nyilatkozatát jegyzőkönyvezték, s az a periratokkal együtt az Alpapi Törvényszékhez került. A Kolozsváron beadott keresetet idézzük:

„[...] kötelességemnek tartom a szabad vallomási jegyzőkönyvben az unitárius vallásra lett áttérésemre és vallásomra vonatkozólag a jegyzőkönyvet vezető által helytelenül felvett nyilatkozatomat a valóságnak megfelelőleg helyesbíteni és kijelenteni, hogy nekem egyáltalán szándékom nem volt és nem lehetett az unitárius vallásról kicsinylőleg nyilatkozni és a jegyzőkönyvbe felvett kijelentés, hogy »nem tudom, mi az unitárius és nem is akarom tudni«, ellenkezik azon ténnyel, hogy az áttérés alkalmával az unitárius vallás hitelveiről nemcsak kikérdezve lettem, hanem arról hitvallást is tettem...”⁶⁰

59 BFL VII. 201. Zarka Dénes közjegyző iratai 390/1891. A közjegyző előtti megállapodás valószínűleg elhúzódó konfliktust zárt le, mivel a református betérésre több mint három évvel korábban került sor: Budapesti Kálvin-téri Református Egyházközség. Áttéresi anyakönyvek (a továbbiakban: BKRE bet. akv.), 1888. febr. 17-i bejegyzés. A férj vélhetően az unitárius betérést használta fel, hogy dülőre vigye a dolgot: BUE bet. akv., 1891. ápr. 5-i bejegyzés.

60 EUEGyLt FT 1/1891. A nő mellelleg 1890. december 1-én közjegyzői okiratba adta nyilatkozatát, miszerint a szentszéken a katolikus vallásra való visszatérésre akarták bírni. BFL VII. 161. Görgei István közjegyző iratai. 589/1890.

Az unitárius konverzió nem csupán lelkiismereti aggályokat vethetett fel, amelyen a válni szándékozó fél végül túllépett. Mivel az újraházasodás gyakran ugyancsak kétségek között hányódó katolikus partnerrel történt, az könnyen további családi/házassági konfliktusok forrásává válhatott. Egy annak idején római katolikus hitét elhagyó, református, majd unitárius felekezetre betérő, Kolozsvárott elvált minisztériumi számtiszt és budai háztulajdonos neje 1893. június 14-én, több mint hat esztendővel az unitárius házasságkötés után szánta el magát házassági szerződés kötésére, az ekkorra már meglehetősen zilált házassági viszony rendezése végett:

„Előrebocsájtjuk, hogy a felek, K. N. úr és K. született R. T. [anonimizálva — N.S.] asszony, 1887. március 8-án a budapesti unitárius egyházban házasságot kötöttek, amelynek érvényessége ugyan az állami jog szerint vitathatatlan, egyházi–katolikus szempontból azonban, azért, mert akkor K. N. úr első felesége még életben volt, kétségbe vonható. Ennek megfelelően K. N. úr is, a házastársak között felmerült egyenlenségek következtében, a budapesti érseki helynökségnél kérvényezte ezen házasság érvénytelenné nyilvánítását, és ez a jogvita mind a mai napig nem jutott nyugvópontra. [...] a felek mindenekelőtt elhatározták, hogy az állami jog szerint érvényes házasságukat az egyházi–katolikus esketés által is megerősítetik.”

Mivel a jelek szerint a nő is tudatában volt, hogy a szentszéki kereset különböző (materiális) következményeket nem vonhatott maga után, nyilvánvaló, hogy vallási meggyőződése miatt mozgatott meg minden követ a katolikus rítus szerinti házasságkötés érdekében, amit kánonjogilag a férfi volt feleségének halála tett lehetővé. Erre az esetre, amint a szerződésből kiderül, komoly anyagi előnyöket is kilátásba helyezett vonakodó férje számára.⁶¹

Az unitárius esküvő (spirituális) erejét illetően még az egykoron betért ügyfelekben is kétségek ébredhettek. Az a miniszteri segédtitkár, földbirtokos, cs. kir. kamarás például, aki katolikus kitérteként 1890-ben vált el, és házasodott újra egy katolikus nővel, 1892. szeptember 21-én unitáriusról evangélikus hitre tért át, majd

61 A férj református betérése: BKRE bet. akv., 1877. dec. 26-i bejegyzés. Az unitárius betérés: BUE bet. akv. 1884. dec. 29-i bejegyzés. Az 1886. november 25-én kimondott válás: EUEGyLt. FT 108/1886. Az újraházasodás: BUE ház. akv. 1887. márc. 8-i bejegyzés. Az 1893. június 14-én kelt házassági szerződés: BFL VII. 151. 640/1893. A história utóéletéhez tartozik, hogy a férj állhatatosan ragaszkodott választott vallásához, így az anyagi előnyöket kilátásba helyező szerződést 1896. július 15-én, a katolikus esküvő elmaradása miatt, közös megegyezéssel érvénytelenítették: BFL VII. 151. 643/1896.

fél évvel később jónak látta evangélikus szertartás szerint is megesküdni választottjával, jóllehet pontosan tisztában volt az unitárius házasságkötés érvényével, és bizonyára a megismételt esküvő változatlan kánonjogi megítélésével is. Amint az anyakönyvi bejegyzés a motivációt illetően rögzíti: a felek ugyan már érvényes házasságot kötöttek, de azt „az időközben evangélikussá lett férj, valamint róm. kath. vallású neje evang. esküforma szerint a szent házasságra való hivatkozással is ohajtottak szentesíteni.”⁶²

Külön érdemes hangsúlyozni, hogy a körvonalazott históriák mindegyikében az unitárius betérésre végül is, a felvetődő vagy gyanítható aggályok ellenére, sor került. A migrációs válási mozgalom szempontjából azonban, bizonyos nézőpontból, fontosabb lenne tudni azokról az esetekről, amikor a válást mérlegelő férfiek és/vagy feleségek lelkiismereti okokból visszariadtak az effajta vallásváltástól, és inkább, ha kitarítottak válási szándékuk mellett, az evangélikus, vagy a református felekezetre való áttérést választották. Ezek persze a rendelkezésre álló forrásokban megfoghatatlanok. Mindazonáltal annak egyik oka, hogy az unitárius procedúra Budapesten, a bontások száma tekintetében, még a fénykort jelentő 1890-es években sem veszélyeztette komolyan a királyi törvényszék pozícióját, a potenciális (túlnyomórészt: katolikus) ügyfélkör unitárius konverzióval szembeni ellenállása lehetett.

Más természetű akadályt emeltek a „kolozsvári házasság” útjába az eljárás anyagi vonzatai. Az erdélyi procedúra költségeit a hasonló terveket dédelgető osztrák vállalkozókat illetően, egy bécsi ügynökség az 1880-as évek elején tekintélyes summára, összesen 2000–3000 forintra becsülte.⁶³ Ez azonban a magyarországi migránsok esetében biztosan alacsonyabbra tehető, mivel a külföldiek, legtöbbször örökbefogadási szerződés révén kieszközölt, állampolgárságszerzése tetemes — közelebbről sajnos nem meghatározható — összegeket emésztett fel.⁶⁴ Az első kiadási tétel a „beiratási díj” volt, amit a fővárosi unitárius egyházközségen az új híveknek lehetőségeikhez mérten, de elmaradhatatlanul, a templom építésére szánt alapba kellett befizetniük. A díj legalább 20 forintot tett ki, vagyonosabbaknál azonban emelkedett annak mértéke.⁶⁵ A migrációs válóperek tárgyalása az egyházi bíróságon, csaknem kivétel nélkül, ún. „rendkívüli üléseken” történt, amiért külön

62 A férfi római katolikus/unitárius vallásváltása: BUE bet. akv. 1889. nov. 30-i bejegyzés. A válóper, 1890. február 8-án jogerőre emelt bontó ítélettel: EUEGyLt FT 9/1890. Az újrَاهázasodás: BUE ház. akv. 1890. nov. 10-i bejegyzés. A férfi evangélikus betérése: Deák-téri Magyar Evangélikus Egyházközség. Áttérési anyakönyv, 1892. szept. 21-i bejegyzés. A (megismételt) evangélikus esküvő: Uo. Házassági anyakönyv, 1893. máj. 27-i bejegyzés.

63 *Fuchs, Wilhelm*: Siebenbürgische Ehen. In: *Juristische Blätter*. XII. 1883.márc.25. Nr. 12. 133–134. p. — folytatás: 1883.ápr.1. Nr. 13. 145–146. p.

64 Az osztrák migrációs válások költségeiről bővebben: *Nagy*, 2007. 375–376 p.

díjat szedtek. A pontos díjszabást sajnos nem ismerjük, de az összeg több száz forintra rúgott: egy szintén külföldi jogi kommentár szerint 1879-ben a református házassági törvényszék az olcsóbban tárgyaló unitárius konkurrencia nyomására 850 forintról 500 forintra mérsékelte a maga díját.⁶⁶ A díjakon felül természetesen ki kellett még egyenlíteni az ügyvédek s egyéb jogi képviselők által benyújtott számlákat is. A durván 500–1000 forintba becsülhető költség kifizetéséhez ha nem is feltétlenül tekintélyes, de legalább szolid vagyon, avagy nagyobb összegű megtakarítás szükségeltett.

A Budapesti Királyi Törvényszéken indított válóperek költségei sem teljesen tisztázhatók, de az biztos, hogy az eljárás jóval olcsóbb volt. Az állami bíróság a legtöbb esetben, nem lévén pervesztes fél, és mert az ügyvédek általában nem kérték munkadíjuk megállapítását, mellőzte a perköltségek tárgyában való határozathozatalt.⁶⁷ Az 1890. válóperes évfolyamból vett mintában, néhány esetben, amikor az ügyvédek a bíróságtól kérték költségeik megítélését, 30–120 forintos díjakkal találkozhatunk.⁶⁸ A keresztény pereknél külön tételt jelentett a hivatalból kirendelt házasságvédő munkadíja, amelynek fejében rendszerint összesen 10–30 forintot kellett leróni (amit fellebbezési díjként 5–8 forinttal fejeltek meg). Mindehhez járult még a bélyegilleték, amelyet válóperekben minden egyes beadvány, illetve bírósági ítélet után fizetni kellett (kivéve, ha az illető szegényjogon pereskedett).⁶⁹ Egy kivételképpen selejtezetlenül fennmaradt 1881. évi válóperben lerótt illetéket összeszámolva 34 forintos összeget kaptunk (amihez még hozzászámítandók lennének az egyes végzések, ítéletek után, amelyeknek a peranyagban csak bélyegtelen fogalmazványai találhatók meg, kirótt illetékek).⁷⁰ Hozzá kell tenni, hogy mivel a szóban forgó processzus meglehetősen komplikált volt (kerekben hat évig húzódott), az illetékekkel kapcsolatos költségek a számított összegnél talán némileg

65 *Jakab* i. m. 33. p. A szerző más helyütt név szerint említi gróf Brunswick Gézát, akinek beiratási díja már 1000 forintba rúgott. 37. p.

66 *Fuchs, Wilhelm*: Siebenbürgische Ehen. In: *Juristische Blätter* VIII. 1879. nov. 30. Nr. 48. 589–592. p.

67 Erről az 1868: LIV. tc. 251–252. §§. rendelkezett.

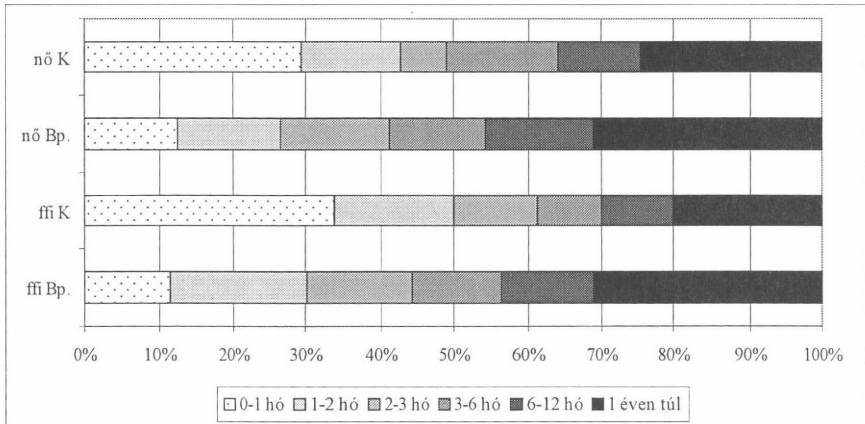
68 A hivatkozott minta: BFL VII. 2. c. 1890. V. 3., 5., 11., 12., 13., 15., 17., 20., 22., 25., 27., 29., 32., 35., 37., 38., 40., 42., 43., 44., 45., 46., 47., 49., és 51. irattári számon fekvő válóperek. A 25 perből mindössze 7 esetben állapítottak meg ügyvédi munkadíjat.

69 Vö. 1868: XXIII. tc. 19. §.

70 BFL VII. 2. c. 1881. V. 128. Eszerint a keresetet és mellékleteit, a beadványokat ívenként, a tárgyalási, és tanúkihallgatási jegyzőkönyveket 50 krajcáros; a becsatolt írásos bizonyítékokat (magánlevelek, bizonyítványok), kérdőpontokat 15 krajcáros; a peres felek észrevételeit 1 forintos; a fellebbezést 10 forintos illeték terhelte.

alacsonyabbra becsülhetők. Mindezek alapján a Budapesti Királyi Törvényszéken indított házassági bontóper költsége, ami a két felet terhelte, 100–300 forint közé tehető. Vagyis, *a kolozsvári válás költsége, a budapesti törvényszékihez képest, hozzávetőlegesen duplájára tehető.*

Legvégül megvizsgálhatjuk, megalapozottnak tekinthető-e a migrációs válások „kolozsvári házasságként” történő emlegetése, illetőleg mennyiben gyanítható az unitárius válóperek mögött eleve az újraházasodás szándéka. A motívum leginkább akként mérhető, ha megnézzük a jogerős bontó ítélet és az újraházasodás között eltelt időtartamokat (vö. 15. diagrammal): minél korábban került sor az új esküvőre, annál inkább feltételezhetünk a két aktus között ok-okozati viszonyt. Az unitárius felek viselkedését ezúttal is a Budapesti Királyi Törvényszéken elváltakéval vetjük össze.

15. diagram. A Budapesti Kir. Törvényszéken (1872–1895 között) és a Kolozsváron kimondott válások és új házasság megkötése között eltelt időtartamok egymáshoz viszonyított arányai⁷¹

71 Itt egyfelől az összes unitárius vallású, szám szerint 293 elváltat figyelembe vettük, akik közül 141 személy — 80 férfi, 61 nő — új házasságkötését tudtuk megállapítani. A Budapesti Királyi Törvényszéken elváltak közül csupán mintavételre vállalkozhattunk: az 1872–1881 között indított keresztény válóperekben érintett 474 protestáns személy közül 196 fő — 106 férfi, 90 nő — újraházasodásáról tudunk. Az újraházasodások megállapításához az 1872–1895 között vezetett budapesti protestáns (evangélikus, református, és unitárius) házassági anyakönyveket használtuk.

A válóper nyomán az újrَاهázasodás képességét megszerző férfiak és nők számához képest, az unitáriusok között, úgy tűnik, nagyobb arányban léptek új frigyre, mint a fővárosi bíróságon elváltak. Előbbiek 48%-ának, utóbbiak 41%-ának újrَاهázasodásáról van tudomásunk. Mivel azonban a forrásadottságok eltérőek — az unitárius újrَاهázasodások valószínűleg nagyobb hányada ismert, mivel a budapesti anyakönyvekben az esetleg vidéken történt esketéseket is rögzítették — ennek alapján nem gondolhatjuk, hogy az unitárius procedúrára jellemzőbb lehetett a célul kitűzött újrَاهázasodás, mint általában a fővárosi válóperekre nézve. Előrebocsájtandó még, hogy a válópert követő házasságkötések nemi sajátosságai csak kevésbé különböztek attól függően, hogy a bontásra Kolozsváron, vagy Budapesten került sor: az elvált unitárius férfiak 52%-ának, a nők 44%-ának újrَاهázasodásáról tudunk; ezek az arányok a fővárosban — mint előbb említettük — kisebbek voltak, de a differencia nem sokkal tért el a kolozsváritól (44%, illetve 38%, vagyis a Budapesten elvált nők valamivel gyakrabban házasodtak újra).

A legfontosabb különbség mindenestre leolvasható a diagramról: a házasságukat az unitárius egyházi bírósággal felbontatók — akár férfiak, akár nők — látványos gyorsasággal rendeztek új esküvőt. A válást követően újrَاهázasodó unitáriusok közül minden harmadik (32%) egy hónapot sem várt az új házasságkötéssel; ez az arány a Budapesti Királyi Törvényszéken kieszközölt bontás után újrَاهázasodók körében mindössze 12% volt. Abból hogy a fél éven belül — amíg nagy biztonsággal feltételezhető, hogy az elvált férjek és feleségek választottjai nem a házasság felbontását követően, hanem még korábban léptek színre — esküvőt tartók arányai már közeledtek egymáshoz (67% a kolozsvári, 56% a fővárosi elvált újrَاهázasodók között), arra következtethetünk, hogy gyakran nem annyira a kétségtelenül *határozottabban körvonalazódó újrَاهázasodási szándék, sokkal inkább az új viszony gyors legalizálásának igénye különböztette meg az unitárius pereskedőket a helyben válópert folytatóktól.*

Összegzés

A migrációs válások, amelyek közé utalható a „kolozsvári házasság” is, a házasság felbontását annak feldúltságára hivatkozva megengedő törvények megjelenése előtti korszak sajátos jogi jelenségét képezték.⁷² A születőfélben lévő házassági jogrendszerek hézagait, illetőleg a bontás államonként erősen eltérő anyagi és eljárásjogi feltételeit (avagy egyáltalán a bontás lehetőségét) kihasználó mozgalmak elsődleges hajtóerejeként a könnyebb (gyorsabb) válás ígérete jelölhető meg. Az persze, hogy adott esetben mit jelent a „könnyebb” („gyorsabb”) mindig — ezt

szándékosan hangsúlyoztuk — viszonyítás kérdése. A „kolozsvári házasság” jelenségeként azért is tanulságos, mert azt mutatja, hogy egy olyan, a 19. század második felében mindenképpen liberálisnak mondható jogrendszer keretei között is tömegesen fordulhattak elő migrációs válások, mint amilyenek a magyarországi (polgári) tekinthető. Amint a jogi lehetőség szélesebb körben ismertté, s az alkalmazott technikák bejáratottá váltak, tehát nagyjából az 1880-as évek végétől, az unitárius egyházi bíróság által kínált előnyöket számos magyarországi (nem-erdélyi), köztük budapesti házaspár igyekezett kihasználni. Ugyanakkor elsősorban az imént kiemelt körülménynek tulajdonítható, hogy a mozgalom mindvégig korlátozott maradt: akárhogy is kalkulálunk, a válni kívánó budapesti házaspárok döntő többsége a bontóperben eljáró bírói fórumként mindig a Budapesti Királyi Törvényszéket választotta.

A migrációs válások eme válfajának különlegessége kétségtelenül a konfeszszionális jellemzőkben rejlett. A magyarországi házassági jogrendszer keretei között — amelyet 1896 előtt a felekezeti házassági jogok és az azok talaján kifejlődött polgári joggyakorlat kusza szövevénye alkotott — az unitárius procedúrát túlnyomórészt (kitért) katolikus férjek és feleségek vették igénybe, akik számára a házasság felbontása annak idején a legnagyobb nehézségekbe ütközött (ekként eredetileg zsidó vallású felek egyáltalán nem, protestánsok pedig csak ritkán folyamodtak ehhez az eszközhöz). A jelenség felekezeti dimenziója azonban nem pusztán jogtechnikai szempontból érdekes. Igaz, a katolikus házastársaknak, ha fel kívánták bontatni köteléküket, mindenképpen el kellett hagyni egyházukat, illetőleg nem állt praktikus akadály az unitárius betérés útjában, de — amint megpróbáltuk konkrét eseteken keresztül érzékeltetni — a katolikus és az unitárius hitelvek között húzódó szakadék annyira mély volt, hogy az önmagában véve is komoly visszatartó erőt jelentett. Alighanem ez lehetett az egyik oka annak, miért döntött sok fővárosi férj és feleség inkább az evangélikus, vagy a református vallásra való áttérés mellett, amely esetben a válóper a Budapesti Királyi Törvényszék tárgyalta.

Vélhetően — más vizsgálatot e tárgyban sajnos nem ismerünk — kevésbé tartható különlegesnek, hogy a migrációs válások részesei szinte kizárólag „középosztálybeli”, részben az „elithez” sorolható házaspárok voltak. Így, miközben a Budapesti Királyi Törvényszéken minden harmadik keresztény pereskedő altiszt, szolga, munkás, napszámos, iparos-, vagy kereskedősegéd volt, addig a Kolos-

72 Phillips, 2004. 215–219. p. A szerző a migrációs válások szerepét elsősorban az Egyesült Államokon belül (az egyes tagállamok között), illetve az USA-Kanada relációban emeli ki, továbbá az olasz, a spanyol, valamint az angol állampolgárok különböző irányú kísérleteiről tesz említést.

Doboka-köri Alpapi Törvényszéken tucatnyi fővárosi válóperes félből legfeljebb egy tartozott e körhöz. A „kolozsvári házasságra” vállalkozók társadalmi összetételét illetően más módszerekkel bizonyára számos tényezőt lehetne még alaposabban számba venni — például a szükséges információkhoz, a kellő jogi szaktudáshoz való jobb hozzáférést, a „mimézist”, vagyis a hasonló, (személyesen) ismert példák követését; a vallásváltoztatásra való nagyobb mentális készséget; a legálisan köthető második házasság, az új kapcsolatokból fogant gyermekek törvényesítése, a vagyon átörökíthetősége iránti erősebb igényt — ezúttal azonban, az eljárás diszkrét jellege mellett, a szociális értelemben szűrőként működő, meglehetősen magas perköltségek szerepét hangsúlyoztuk.

Jóllehet az unitárius egyházi bíróság által felbontott budapesti házasságokat jellemzően nagy korkülönbséggel kötötték, s az illető menyasszonyok az átlagnál jóval alacsonyabb életkorban esküdtek meg, más történész-demográfusoktól eltérően mégsem gondoljuk, hogy ezeken a tényezőkön keresztül a Kolozsvárra kerülő házassági konfliktusok gyökerét ragadhatjuk meg. Már csak azért sem, mert a szóban forgó házasságok, a jogi viselkedés felekezeti mintáját követve, rendszerint huzamosabb ideig álltak fenn, mint a fővárosi bíróságon felbontott egyéb kötelékek. Azon túl, hogy az elvált — az eljárás során egyébiránt aktívabbnak talált — unitárius férfiak házassági életkora már korántsem ítélné alacsonynak, a jelzett „deviancia” hátterében sokkal inkább egyszerűen az átlagostól elütő „középsztyabeli” házassági magatartás gyanítható.

Végső soron nem tudtuk megmondani, hogy a migrációs válásokba torkolló házassági konfliktusok okai, illetőleg a követett válóperes stratégiák különbözhetnek-e markánsan más fővárosi vonatkozású válásokéhoz képest. A mindkét esetben formális válókok és a még formálisabb unitárius procedúra nem ad lehetőséget megalapozott következtetések levonására. A „kolozsvári házasság” esetében kézenfekvő motívumot, vagyis az újránházassági szándékot, ha talán valamivel kisebb mértékben, a Budapesti Királyi Törvényszéken elváltaknál is hasonlóképpen valószínűsítettük. *A fő különbség a vizsgált két csoport között, nem annyira az újránházasságok gyakoriságában, sokkal inkább az unitárius elváltak által tartott új esküvők gyorsaságában ragadható meg.* Ezt a körülményt az unitárius eljárás rapiditásával párhuzamba állítva, talán mégsem alaptalanul feltételezhetjük, hogy leginkább, általában véve, a házassági konfliktusok hátterében meghúzódó (azokat előidéző, vagy követő) törvénytelen viszonyok sürgős legalizálásának igénye különböztethette meg a „kolozsvári házasságokat” a fővárosi válásoktól.

Legvégül, a vizsgálat egyik legfontosabb hozadékának tarthatjuk a feleségek unitárius procedúráról való — mondjuk így — idegenkedésének kimutatását. Annak ellenére, hogy valamivel több budapesti nő indított unitárius válóperet, úgy tűnik, hogy

a válást kezdeményező, sokszor egyenesen kikényszerítő, felek a legtöbb esetben valójában férfiak voltak: jellemzően több férj tért át unitárius felekezetre; ha legális konfliktusra került sor, a kezdeményezést többnyire ők ragadták magukhoz; ezen kívül az újráházasodók között több unitárius férfit találtunk, mint nőt, ráadásul a férfiak esküvői rendszerint hamarabb követték a házasság felbontását. A jelenség hátterében azonban — amint több alkalommal hangsúlyoztuk — nem a válás általában vett ellenzése, avagy a katolikus valláshoz való erősebb ragaszkodás gyanítható, hiszen nem maradt meg hitén több eredetileg katolikus feleség, mint férj (csak többen tértek át más protestáns felekezetre). Sokkal inkább az a tény, hogy *az unitárius egyházi bíróság korlátozott, csak a köteléki kérdés elbírálására vonatkozó törvényi felhatalmazása nem tette lehetővé olyan, a nők számára kulcsfontosságú problémák megoldását, mint a gyermekelhelyezés, a vagyonmegosztás, avagy — amit a fizetett munkát vállaló nőknek a kolozsváriak közötti elhanyagolható aránya miatt külön ki kell emelni — a nőtartás szabályozása*. A gyermektelen házaspárok esetében fordított, a budapesti törvényszékinél is határozottabban kidomborodó peres aktivitás, valamint konszenzusos jelleg, ha nem is minden kétséget kizáró, de talán meggyőző bizonyítékot szolgáltatott e tekintetben.

